

Building Bridges for a United Kenya/ Kwaka Syaoo kwa Kenya ina Ngwatano

Annex 2: Detailed Recommendations/Mawalanyo

MWOLOOTO WA MIIKALILE YA NTHI

S. No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	<p>Andu ma Kenya nimailite kuvindiisya yulu wa mivango minene na ya ivinda yaasa. Nundu unyuvani ukaa na uthela ona selekali ila waete kivilani, indi yo nthi ya Kenya niyendeeya. Nitukwenda woni wa Kenya ila tukwenda yithiwe ivindani ya nzyawa itatu syukite kana myaka yaana imwe yukite: nthi ila kwa nzia ya mwanya itethesyya andu na kwithiwa kyeeni kya kusiuukya Afrika yonthe maendeeo ala methiawa na usanuku wa maundu anduni ma Afrika na methiawa na mawalanio me mwanya ma kuendeesya maundu moo kwa nzia syi mbee.</p>	<p>Ni lasima tuneenanie kwisila kwa kweeya ngewa nthi yonthe kwa kumaete vamwe andu onthe ma nthi vate umwe ukutiwa. Itina wa uu nuseo tukethiwa na umbano umwe munene wa kuseuvya woni wa Kenya nzau ya mwanya ya myaka yaana imwe kuma umunthi.</p>
2.	<p>Andu ma Kenya ta andu nuseo makethiwa me aalyuku methiwe andu me ndai kwa ala angi and methiwe maitethya maundu moo na withianu. Kenya yu yina thina wa utongoi miviani mbingi katika selekali, mashirika ala mate ma selekali ona katika ikundi sya ndini. Ta nthi ni lasima tutetheesye kululumilya utongoi katika mivia yonthe ya selekali kwa kwikia mitalatala ya kumya ala matailite na kukilya ala mena utuika wiyani woo ona usindi na withianu na tuinengane walanyo wi utheini na nzia ya aki kwa ala mekwenda ivila sya utongoi.</p> <p>Vandu va movango wa kuma iulu movaka nthi, nuseo tukaseuvya mwolooto wa mikalile ya nthi kuma kwa syithio kya mbai/kavila sya Kenya ila syolootete nesa undu wa kuseuvya utongoi, uthukumi na wendi wa andu wa ukumu wa selekali. Ii syonthe syailite ni kukwatanwa na nthi kuma nthi movaka yulu ve ndaia ya wingi wa andu, mawoni na mituo.</p> <p>Kieleelo ni kuvanda utongoi Kenya ta uthukumi na ndaia ya mali ya mwenenhi na syindu sya andu ala angi.</p>	<p>Misyi, weei wa syana na useseei (mentorship) nuseo. Ni lasima twithiwe na nzia nzau ya kusomethya umanyi wa useo na uthuku kana mwikalile ula waile na ula utaille thayu wa mundu na kwongela uwo mutaiye ula ni wa vata kuvita kwa mundu umwe.</p> <p>Atumia na atongoi ma kithio ni mailite kwiyumya malulumilye umanyi wa useo na uthuku na mwolooto wa uthukumi muno muno kwa andu ma muika. Nuseo vakethiwa na kilungu kikonetye maundu aa katikaa nzaiko nikenda aamuika makamanyithwa kithio kyoo, utongoi wa mbai na umanyi wa ui wa uthukumi na withianu. Mitalatala yonthe ya kusomethya aamuika nikenda methiwe me andu aima me wendi wa kuthukuma andu na withianu nuseo ikethiwa ikundini sya ndini ona syithioni.</p> <p>Ikundi sya ndini, ona makanisa, misikiti na masinakoke nuseo ikatetheesya kuumisya mwolooto wa mwikalile wa nthi kwisila kwa maundu ala matwaiiasya.</p> <p>Itese sya kunyaiikya uvoo: Nthi ya Kenya nikwenda itese sya kyunyaiikya uvoo ila</p>

		<p>ikokilasya nthi kwa kuseuvya na kunyaiikya mauvoo mailu na maseo.</p> <p>Sukulu: Andu ma Kenya mailite kusoma yulu wa uthukumi kuma me anini. Masukuluni, na muno muno sukuluni sya kukoma, nuseo asomi manengwe wia na majukumu ala matuma mekia vitii na kuthukuma andu.</p> <p>Syana sya sukulu syoonthe nuseo syikamanyiswa kwiyumya uthukumini wa andu na muno muno ala mateetonya na ngya. Mivango ii ya syana kwiyumya uthukumini nuseo ikonanya inee, wendo kwa andu ala angi, ngwatano na uima.</p> <p>Nuseo kuseuvya Ngwatano ya nthi ya ala meyumasya uthukumini wa andu. Ngwatano isu iketha itonya kumanya mavata ma ala meyumasya na kumanenga satifiketi kwa wia ula matethya. Nuseo kutumia tekinologi kwosanya mavata ma ala meyumasya uthukumini wa andu masukuluni, misyi na mawiani na kumakwatanya na ikundi ila ite sya selekali.</p> <p>Masukuluni nuseo ala meyumasya uthukumini wa andu na asesei ma amuika kwithiwa na ivinda na syana sya sukulu. Nuseo kutumia ivinda ila sukulu sivingitwe kwendeesya kwiyumya uthukumini wa andu na kutwaa syana sya sukulu mawithyululuko meu kuma vala masomeaa na kwikala.</p> <p>Nuseo vethiwe na muvango wa masomo wa lasima kwa kila kana ula ukonetye mwolooto wa mikalile ya nthi nikenda kuma syana syi nini ikakwata mwolooto wa mikalile miseo ila mii yayo ii umanyini wa useo na uthuku na withianu. Kana kakethiawa katamina na kwendea na kisomo nethia kayikite koosi ino ya mwolooto wa mikalile ya nthi.</p> <p>Mawiyani nuseo makendeesya mivango ya kutethya andu na mawithyululuko moo ona maundu ala makonetye mwolooto wa mikalile ya nthi.</p>
--	--	---

3.	<p>Kuseuavya mitalatala ya kuatiia nikana kumanya kana mwiao wa utongoi na withianu (Leadership and Integrity Act) niwaatiwa na ala meuleana na undu uwetete kana kwika maundu mathuku ala uleanite namo nimosewa atua. Ta nthi nitwaitye muno katika kuatiia na kutuma onthe matiiya vate ngui kilungu kya nthanthatu kya katiba kila kikonetye mituo miseo ya nthi. Ta nthi twatiite muno maundu ma ulusani wa mali ya mwenethi na tukolwa ni maundu angi mathuku ala mekikaa na maleanite na mituo miseo ya nthi. Maundu aa nita kung'endea ala angi, kukenga enenthi, kuvuthya uvisi wa kuthukuma mwenenthi na angi maingi ala matatonya kwitha me meko ma umaamai lakini nimaleanite na katiba.</p>	<p>Kuumisya mwiao wa utongoi na withianu (Leadership and Integrity Act) nikenda utethesye kwailya kilungu kya nthanthatu kya katiba na netha ve vata mwiao usu uvinduwe na vekuwe ungi mweu.</p> <p>Mitalatala ya kuatiia nikenda mwiao usu watiwe vate ngui nuseo ikethiwa vo miviani yonthe ya kuthukuma mwenenthi na muno muno makomisyonni ta Public Service Commission, Parliamentary Service Commission, Judicial Service Commission, na ila ingi syumanite na Article 235 ya katiba.</p> <p>Komisyonni syonthe kya uthukumi kwa mwenenthi nuseo ikatiia nikana kilungu kya nthanthatu kya katiba kikaila vamwe na mwiao wa utongoi na withianu (Leadership and Integrity Act)-muno muno maundu ma kunenga ala mavitya mawivi, kulika weleano wa uthukumi na kusungia maundu ala mawetetwe mena uvaluku uthukumini wa mwenenthi, kuvanga kwendeesya weleano wa uthukumi na kukilya na kutania athukumi kumana na uthukumi museo ute ndono.</p>
4.	<p>Kuumisya utonyi wa utongoi wa nthi katika kikundi kya anene ma mivia ya selekali (mawaziri - cabinet) kwisila kusakua andu ala mena ndaia kuma kwa ene nthi na ndaia kumana na utuika wa umanyi wa wia woo na kwolootwa ni ikundi ila imakonetye.</p>	<p>Anene ma mivia ya selekali onthe (ala me nzamani ya cabinet) nuseo makethia mena utuika museo wa withianu ula utuma metha na ndaia kuma kwa enenthi namo kwitha na kikio na ndaia nene na athukumi ma mwenenthi ala methukuma uungu woo.</p> <p>MaPresident onthe makaumya mwolooto wa kwatiwa ni mawaziri ula watiite mwolooto wa mikalile ya nthi na ula ukamakwatanya onthe nzamani isu.</p>
5.	<p>Kukwatanya mituo miseo ya syithio sya andu ma Kenya na miao ila yii katika nzaiko syoo na mituo miseo ila ii katibani na mawatho ma enenthi.</p>	<p>Muvia wa Kithio na Utiwa (Ministry of Culture and Heritage) itetheesye nzama syonthe sya atumia ma mbai sya Kenya kana utongoi wa mbai sya andu ma Kenya nikenda withie nzaiko na mithemba yonthe ya kisomo kwa amuika nikenda matwike andu aima nikyetikilwa na ki kwa aka na aume na nikyasomethya mituo miseo ya nthi na mawatho na aki sya mwenenthi.</p>
6.	<p>Nuseo vethiwe na wiwano katika syithio situ ta andu ma Kenya na Kenya ya oyu nikana twikethiwe andu twina kau ki nthini.</p>	<p>Kuumisya Muvia wa Kithio na Utiwa (Ministry of Culture and Heritage): Andu ala masuviaa mwolooto wa mikalile ya nthi yoo nimasakua</p>

		<p>muvia uu ta umwe wa ila yi vata katika selekali yoo.</p> <p>Muthenya wa nthi wa Kithio yu withiawe matuku miongo ili na nthanthatu ma ndisemba (26th December) ila inatwiye ii Boxing Day. Muthenya uu uketha wa kutania syithio situ na kusoma yulu wa syithio sya andu angi ma Kenya. (kii no kwikika taliki imwe mwei wa mbee (1st January)).</p> <p>Nzama sya atumia ma mbai sya Kenya nuseo withiwe syina ngwatano ona vamwe na ikundi sya kuthukuma mwenenthi kwisila kwa umbano munene wa kila mwaka ula ukakunikilaa undu kithio kitonya kuelesya na kutumiwa mivangoni ya maendeeo na uthukumi kwa mwenenthi na kukomana kwa andu kuma ilungu syi kivathukany'o sya Kenya.</p> <p>Nzama ya nthi ya atumia ma mbai sya Kenya yailite kutethwa nikana yithiwe mbumbanoni na nzama ila sya Afrika ya umuloni wa sua, Afrika na nthi yonthe nikana makunikile maundu ala makonetye utongoi mwailu, uei wa syana wina uima, kutumia nzaiko na kisomo kya amuika kutwika andu aima kuumisya uraia, ndaiya na uneeni katikati wa mbai, kusiiya ithokoo na kau, kukwatanya ala mena ithokoo, kusuviya utiwa wa aaumau maitu na Mulungu na ngewa sya umo na kwiana kwa mbai situ na umanyi wa useo na uthuku na withianu. Maundu aa mailite kwikika kwisila ngwatano ila ikwatikanite kwisila kwa muvia wa ngwatano na nthi ila ingi (Ministry of Foreign Affairs), muvia wa utalii (Ministry of Tourism), Board ya kusuvia aki ya aandiki na asanii (Copyright Board), Uthukumi wa Kenya kwa Nyamu sya Kithekani (Kenya Wildlife Service) na mivia ingi ya selekali.</p> <p>Kukwatanya atumia ma mbai na mitalatala ya koti ya kukwatanya ala mena ithokoo kana makwani kwisila kwa kumasomethya na kumetikilya methiwe matonya kuthukuma enenthi na withiwe mena ngwatano na muvia wa koti na mivia ingi ya selekali nthi yonthe ya Kenya.</p>
--	--	---

		<p>Muvia wa Kithio na Utiwa (Ministry of Culture and Heritage) wailite kutumia mutalatala wa enenthi kwithiwa me katikati kusuania maendeeo na syindu ila imakonetye na mawithyululuko moo ona mawoni ma ala mena umanyi munene kuseuvya pantheon ila ya kiiselekali ya ngumbau sya Kenya ila syitusomethasya myolooto ya mikalile miseo ya nthi, kukitia kwitu kwa wiyathi na demokrasi yitu, mawendi maitu, na maundu ala tutonyeete ta andu na ni ma mwanya. Ngumbau situ syailite kwikiwa katika maundu ala monanaswa katika museum, katika mivango ya masomo na maundu ala angi mena mawonanyo.</p> <p>Ngumbau sya Kenya ila syi thayu na itambulikanite ni selekali nisyailite kukwata utethyo wa mwanya kuma kwa kinandu kya enenthi nethia syiyitonya kana syina thina.</p> <p>Kila kaunti niyailite kuatiia na kwailya mwiao wa kusuvia umanyi wa kithio na maundu ma tene na maundu onthe ala maseuvitwe matumiite umanyi usu wa kithio (Protection of Traditional Knowledge and Cultural Expressions Act, 2016) kwisila kwa maundu ma kutania kithio na senta na ituto sya kutania syithio syonthe katika kaunti isu na ila ingi katika nthi yitu.</p>
7.	<p>Ithyi ta andu nuseyo kwaka musingi wa umanyi na maendeeo ma nzia syi mbee Kenya kwa kwinenga kinengo kya kumanya, ndaia na kukunikila historia yitu ta andu.</p> <p>Thina mwingi Afrika na uleelu wivo umanite na historia yitu kwaandikwa na kuneenewa ni andu angi, muno muno ala mai akoloni maitu na ala maendeeiwe ni kutethekea utumanuni witu, utilikanganuni witu na uleelu witu.</p> <p>O undu nthi yonthe wisikie, andu ala matesi na matatonya kweeya ngewa yoo mayisa kukila na kuvikiia unene na ukumbau woo. Twendeketheesya andu ma Kenya mainenge historia mbithianu na ya wo.</p>	<p>Uvisi wa Kenya wa kwiya syindu ila sya tene na mathangu na mavuku ma tene (Kenya National Archives and Documentation Service) yailitwe kunengwa isyitwa yeu: Uvisi wa historia ila ivitukithitwe na uthukumi wa kwiya syindu ila sya tene vamwe na mavuku na mathangu ma tene (Official Historian and National Archives Service).</p> <p>Muvia uu mweu wailite kwithiwa na wia ula ukonetye ngwatano ya mivia na umanyi ula wi katika nyumba sya kwiya na kusomea mavuku (libraries), mayunivasiti, museums na andu ala mandikaa historia nikenda makunikile, kuoanya na kumya historia mbithianu ya Kenya kula kwi andu ma Kenya na nthi yonthe.</p> <p>Muvia uu wailite ni kutongoeswa ni musomi mwithianu na ula wi nguma katika historia ya</p>

Afrika kana mundu wina umanyi munene wa nthi yonthe katika maundu ma kumantha, kusuvia na kutetheesya asomi nyumbani sya kwiiya na kusomea mavuku. Muvia usu wailite kwithiwa na utongoi wa nzama ila ina mamember kuma kwa mivia ya kithio na utiwa na kisomo, mayunivasiti ma Kenya na nthi ingi, museum sya historia na utiwa sya Kenya na nthi ingi na atumia ma mbai, asanii na ala mombanasya na kusuvia syindu sya tene sya utiwa na kithio.

President Uhuru Kenyatta ailite ni kwambiisya historia ila mbitikile ya Kenya ila ikaumwa ni uvisi wa munene wa historia katika uvisi wa kwiya syindu ila sya tene na mathangu na mavuku ma tene (National Archives). Historia ii yailitye kusyoka muvaka myaka ngili imwe (1,000 years) na kutunenga ngewa yawo na mbithianu ya umo wa andu ma Kenya na undu matuie kundu na kundu, maundu ma siasa, utongoi, viasala na utiwa wa kithio wa mbai syonthe sya Kenya. Nuseyo vakethiwa na ngewa ya maundu ala aka mekie katika historia isu, viasala ula wai munene wa andu kukwatwa ngombo na ukoloni, kau wa kwikomboa kuma ukolonini na historia ya ivinda ya ukoloni wathela na historia ya umunthi vamwe na undu wa mikalile ya matauni na komyuniti nzau.

Nthini wa uvisi wa historia ila ivitukithitwe na uthukumi wa kwiya syindu ila sya tene vamwe na mavuku na mathangu ma tene (Official Historian and National Archives Service) vailite kwithiwa na athukumi me umanyi na utuika munene wa historia, ala mombanasya, kusuvia na kwiiya mavuku nyumbani sya kwiiya na kusoma mavuku, ala mombanasya, kusuvia na kwiiya syindu ila sya tene na asomi ala mena umanyi wa ui, ithyomo, ukunikili wa syithio, ukunikili wa maundu ma ndini, ukinikili wa historia ya maundu ma viasala, siasa na umanyi wa kisomo.

Wia uu wailite kwithiwa wina ngwatano na ula wa National Museum, senta sya kithio ila syakitwe na mbesa sya mwenenthi, muvia wa kisomo na mivia yonthe ya uthukumi kwa

		<p>mwenenthi ila ithukumanaa na mivango ya masomo na usomethya wa andu na kisomo kya andu ma Kenya.</p> <p>Muvia uu wailite kutethya wia ukweleeka ni andu ma Kenya na muno muno syana sya sukulu na amuika.</p> <p>Muvia uu niwailite kuthukuma vamwe na United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) nikenda wailye maundu aa.</p>
8.	Ni laszima wia withiwe ne wonanyo wa mutuo na umanyi wa mundu na nzia ya kukwata ndaia ya kiimundu ona tuendeeye kwongela nafasi sya mawia na ukwati.	<p>Kisomo kya tekinologia na TIVET ni kyailite kuelewa nesa nikenda andu makaelewa kana ni wia na ukwati mundu atumiite umanyi na ni wonanyo wa utuika na mutuo museo.</p> <p>Nuseo kwikia nzia yi utheini, mbailu na yina aki kwa onthe ya kutambua umanyi wa kuseuvya syindu sya mithemba mbingi na kunengane iwango sya utuika uu.</p> <p>Nuseo kumanya utuika wa mwanya ula wi kaunti syonthe nikenda withie niwamanthiwa masoko na asanii nimatetheewa syindu ila maseuvasya syamanyika kundu na kundu onamo makwata umanyi mweu.</p> <p>Nuseo kumanya iwanda ila nini na muno muno sya kuseuvya syindu andu maitumia moko moo kila kaunti nikenda withie nimakwatanwa na masoko na umanyi woo waneneveew'a na utuika woo wongeleelwa.</p>
9.	Utanu wa andu ma Kenya na uima wa mwii, akili na thayu na uima wa akili ni useo utwiikwe.	<p>Muvia wa uima wa andu (Ministry of Health) niwailitwe ni kwithiwa na muvia wa utanu, uima wa mwii, akili na thayu na uima wa akili nikenda ukunikile mivango ya selekali na mituo ya wiya katikaa maundu aa. Syindu ii nisyailite kwithiwa katika kaunti nundu wiya mwingi wa uima wa andu wii kwasyo. Nuseo wia uu ukakwatanwa na muvia wa kithio na utiwa (Ministry of Culture and Heritage) nikenda maundu ala mekwikwa ukethia nimalanite na syithio sya Kenya na undu mbai sya Kenya ikunikilaa na kwendeesya maundu ma uima mwithianu wa mwii, akili na thayu na uima wa akili.</p>

		Nuseyo nthi ya Kenya ikaseuvya kithimo kya utanu wa andu make (Disaggregated Happiness Index) ila yendeeye kuseuvya kithimo kya maendeeyo ma kimundu (Human Development Index).
--	--	---

Wia na Watho/Aki

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Andu ma Kenya mena aki ila inenganitwe ni Mulungu na ii nuseo syailite yu kwitha syi syoka katika Mwolooto wa Kenya wa Mawatho ma Andu (Charter ya Kenya ya Responsibilities)	<p>Twatiite wathi wa nthi (National Anthem) na mituo miseo ya nthi nuseo kuseuvya Mwolooto wa Kenya wa Mawatho ma Andu (Charter ya Kenya ya Responsibilities) ila ikethiwa na kwiyava kwa mwenenthi kutetea nthi ya Kenya na katiba.</p> <p>Mwolooto uu uyailite kutumia ndeto nini indi wailite kuweta sanzu Mukanya mwithianu nuu na kila we wika ila wina andu ala angi.</p>
2.	Uei wa syana utetheewe ni kumanyithwa undu waile ni wa vata nikenda mbai ithiwe na syana syina uima wa mwii na syana syikwatwa katika nthi ila ina mawalyuku maingi na ma mituki.	<p>Makanisa maingi nimakulasya ala mendanie na makwenda kutwaana mavike kuvundiwa undu wa kusesenga na kusuvia wendo na mutwaano woo. Nuseo vakethiwa na mivango ta ii ya kululumilya weei museo wa syana.</p> <p>Kikundi kya wiya nuseo kiseuvwe kina andu kuma mivia yonthe ya selekali kukunikila na kuseuvya muvango muvuthu wa masomo ma weei wa syana nikana uvikie ikundi sya ndini na sya kithio na masivitali na ma Savu Kivu na ma Kivu nikenda ivikie andu aingi.</p>
3.	Nuseo ala masakuwa kwithiwa ivilani sya anene ma mivia ya selekali (mawaziri - cabinet member), kana mwandiki munene wa muvia wa selekali (Principal Secretary) na ala me ivilani ta ii katika selekali wa Kaunti (County Executive Committee Members na County Chief Officers) kwithiwa maitumia sivitali, sukulu na uthukumi ula ungi selekali isu syutethesya mwenenthi. Nethia uthukumi wa selekali ni museo kwa andu ma Kenya ukethiwa wio museo kwa atongoi aa.	<p>Nuseo walanyo wa uthukumi wa anene ma mivia ya sekelaki (mawaziri) kuweta kana makethiwa mailite kutumia uthukumi ula matethasya kwa enenthi moo na misyi yoo. Kwa muvwano, syana sya munene wa muvia wa kisomo syailite kusomea sukuluni wa enenthi (public school); munene wa muvia wa uima wa mwii nake niwailite kutumia sivitali sya mwenenthi ena musyi wake; anene oonthe ma mivia ya selekali namo nimailite kutumia aa na mauthukumi ala angi matethasya kwa mwenenthi.</p> <p>Mwolooto uu ni wailite kwatiwa selekalini sya kaunti.</p>

4.	Syana ni syaile kusuviwa. Kuthinwa na kuvukwa kwa syana ni asyai kana andu angi nikwailite kukitwa na vitii kwisila miao na kusunokwa nduani/anduni. Ta nthi twina wia wa kusuvia syana syikatiwe na thina kana syithiwe sitena musyi kana vandu va kukoma.	Utwiyo wa ala matiyaa syana ikathina wailite kwithiwa ute wa ngui na wa kukanya. Nzia sya kusuvia syana na kutetheesya ila syatiwe nisyailite kululumilwa.
5.	Ve vata wa kisomo kya uraia museo ona aki na mawatho ma andu.	Kisomo kya uraia ni kya vata na nikaile kwithiwa kii kyolote mivangoni ya selekali na mawiyani mayo katika selekali ya kati na ila sya kaunti. Nuseo vethiwe na mvango ula ukaendaa wa kisomo kii kya uraia. Muvango usu nuseo ndukethiwe wa kutwaa andu wakishopu indi utumie valasa na nzia ingi mbailu.
6.	Nuseo kusomethya andu mawiyani moo yulu wa umanyi wa useo na uthuku na kwithiwa mayika maundu moo kwa uthei na uwo.	Kila muvia wa kuthukuma mwenenthi, ikundi ila ite sya selekali na makampuni nuseo makaseuvya muvango wa withianu na wolooto wa umanyi wa useo na uthuku. Muvango uu ukethiawa uwetete maundu ma kumamanyithya andu na undu mauvo ma kuweta vala vate withianu kana ulusani makavikia atongoi kwa ndaia na kusuvia ala mamaweta.
7.	Kuseuvya mawatho na mutuo wa kwika na kwinkya syindu ila syavangwa na muno muno kwa amuika.	Sukulu sya Kenya ni syailite kutonyethya syana kutethya mawia maingi ona ala ma kutethya andu ala me mawithyululukoni ma i sukulu. Nuseo sukulu ikatonyethya syana kwiyumya kuthukuma ala mateetonya.
8.	Andu ma Kenya onthe kunengana myei nthanthatu ya maisha moo kwa uthukumi wa nthi (National Service) ila me kati wa myaka ikumi na nyaanya na miongo ili na nthanthatu (18 to 26 years).	Mivia yonthe ya selekali nuseo iseuvye mivango ya uthukumi kwa andu na mawithyululuko moo ula ukoneteye kindu kii. Nuseo kwendetheesya uthukumi wa kwiyumya na ikundi sya ala meyumasya uthukumini katika masukulu. Nuseo ona ala mate masukuluni kuvikiwa ni muvango uu. Ngwatano ya ala meyumasya uthukumini wa andu ni ya vata nikenda ikamakwatanya ala mekwenda kwiyumya na ikundi na mawiya ala makumenda. Ngwatano isu no itonya kumatambuaa ala meyumya na kumendeketheesya mawiyani ma selekali.
9.	Aki na mawatho ma mwenenthi nisyailite kwikiwa katika mitalatala ya kithio, kindini na nduani ya nzaiko kana kuvundisya amuika matwike andu aima na katika kisomo kya kithio na kya ndini.	Muvia wa Kithio na Utiwa (Ministry of Culture and Heritage) niwailite kwikiithya kana nzaiko na mivango ya kuvundisya amuika nikana matwike andu aima yina kisomo yulu wa aki, mawatho na wia wa enenthi.

10.	Uima wa akili ni wa vata kwa nthi nima na ina enenthi me metho.	Kikundi kya kutethya wiya kikasevwa nikenda kimanthe usungio kana nzia sya kuete usuvio wa uima wa akili nikenda nthoni ila syithiawa kwa ala mena thina wa uima wa akili wathie nisyathelanga na nimasuviwa ni andu moo na wanda.
-----	---	--

Kusindana na Kimena katikati wa Mbai sya Andu

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Kumanwa na muvango wa ula wasinda unyuvanini wa selekali ya kati kwithiwa na maukumu moonthe	Kwithiwa selekali wa kati iyonanya visa ya Kenya na ithukuma mawendi ma kisiasa ma andu ma Kenya vate kunengane mawia kwatiia mbai ila mundu umite.
2.	Kululumilya wia wa President ta wonanyo wa ngwatania ya nthi	Kusevya kamitii ya atai ila ina andu matuite mea na me utuika munini mawiani moo ma uthukumi wa enenthi, viasalani, asomi, andu ma sanaa, mathauni, ndini na atumia ma mbai. Kamitii ii ikataa President vate ndivi yulu wa kwaka ngwatania ya nthi.
3.	Syama sya Kisiasa syithiwe na andu kuma mbai syonthe sya Kenya na syitonyethya onthe kwithiwa matonya kuitongoesya na syisyaiiswa nesa syikaatumike ta nzia ya kutenga andu kwisila misingi ya mbai yoo.	Mwiao wa syama sya kisiasa (Political Parties Act) ululumilwe na uyithiwa na mitalatala ya kutuma uatiiwa.
4.	Kusiiya ithokoo ila syumanaa na ndithya na kiwu kya kunyithya indo na ila itonya kuaanya mbai na kwete ithokoo katikati wa mbai	<p>Kamitii ka nthi ka kuendeesya na kwaka muuo, kumya ukanyo tene na undu wa kuatania na ithokoo ila ikonetye ndithya, kiwu na mawithyululuko ma andu katika muvango wa nthi wa kuvambana na maundu ala makitika mate mataie na mbanga.</p> <p>Kululumilya mivango ya ukanyo wa tene na kuatania tene kusiiya ithokoo ila itonya kukitika mivakani ya nthi yitu na nthi ingi na kutonyethya mivia yonthe ya selekali kuthukuma imwe kuvangithya uthukumi woo ivaloni ila syikwataa mbua nini na syithiawa na sua yingi.</p> <p>Kululumilya na kukwatanya mivango ya ukanyo wa tene na kuatania tene kusiiya ithokoo ila itonya kukitika na kamitii sya atumia ma mbai na sya muuo nikenda kuola ivinda ila ivitaa vatenaumila usiii wa ithokoo kukitika. Asami ma kamitii sya</p>

		muuo kunengwa mwanya wa kunengane mauvoo kwa kimbithi na me asuuvie.
5.	Kuongela ndaia kwa mbai syonthe sya andu na ndini syonthe nikenda withiwe andu nimatania kwithia na wingi wa mbai na ndini.	<p>Mivango ya masomo masukuluni niyailite kwithiwa na ilungu sya kisomo sya lasima sya historia, wingi wa syithio, umanyi wa ndini ona ndini sya andu ma tene na undu katiba na syithio na ndini situ ithianene.</p> <p>Sukulu sya kukoma sya sekondali ila syakitwe itumiite mbesa sya mwenethi syithiwe na nusu ya syana kuma kaunti ingi.</p> <p>Withie Museum sya nthi ya Kenya nisyatetheesya wiani uu.</p> <p>Kila kaunti withie niyatetheesya kwithiwe na ituto kana senta sya kithio ila ikumavikia andu ma mbai syonthe.</p>
6.	Kuongela unyanya katikati wa mbai sya andu ma Kenya muno muno syana sya masukulu nikenda kwithiwe na umanyi wa undu mbai syi mituo itathianene na undu andu mailite kutania wingi wa mbai.	Muvia wa kisomo niwailite kuatiia nikana masukulu na mayunivasiti ala makitwe na mbesa sya mwenethi mena syana kuma kila ivalo sya nthi. Nuseo masukulu makethiwa na unyanya na andu ala matuite mawithyululukoni masyo na muno muno mbai ila syukitiaa kiwu na ndithya ya indo syoo.
7.	Kutumia mitalatala ya kutwa makwani kwisila kwa nzia sya muuo syite sya koti ila syolangaa ithokoo na kuaanika kwa andu.	<p>Atumia ma mbai mavundiswe na maitambulika ni muvango wa miao ta akwatanithya ma ala mena makwani na ithokoo.</p> <p>Muvia wa koti kutenga uvisi katika koti sya nthi ya Kenya kula kwi akwatanithya ma ala mena makwani na ithokoo ala maumite nzamani sya atumia ma mbai.</p>
8.	Kuvindua visa wa siasa situ sya kiikavila kwa kwendeesya muvango wa kukwatanithya nthi sya Afrika ya umiloni wa sua.	Ta muvango wa kukwatanithya mbai sya andu maitu ila itilanitwe ni mivaka ya mukoloni na kuvindua siasa situ sya kiikavila na kwaka uchumi wina ukwati, nuseo kukalaata mivango ya kwithiwa na ngwatano ya nthi sya Afrika ya umiloni wa sua ta itambya twelekele ngwatano nene ya kiisiasa ya Afrika ya umiloni wa sua.
9.	Kululumilya wia wi vata wa ngwatano ya syithio na ndaia ya wingi wa mituo, andu na ndini katikaa kamitii ka anene ma mivia ya selekali (cabinet) nikenda yithiwe na ivuso ya uthukumi kwisila kwoo.	Wia wa kukwatania andu, ndini na mituo uumwe kwa komisioni ya kukwatania na wiwano wa andu (NCIC) na kutwawa kwa muvia wa kithio na utiiwa (Ministry of Culture and Heritage), muvia wa kisomo (Ministry of Education), na

		mivia na ikundi sya selekali ila syendeesya kisomo kya uraia kya mwenethi.
10.	Kuatiya na kumanya kana visa wa Kenya niwoneka katika kwandikana mawia katika uthukumi wa mwenethi kulingana na iika na namba o undu katiba kawetete.	Vala vatanaakwatikana mundu wina umanyi ula ukwendekana, muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenethi (Public Service Commission) niwailite kunengwa mwanya ukatetheesya ala makwitasya wia kuma kwa mbai ila nini na syitee mbingi uthukumini wa mwenethi kukwata umanyi wa uthukumi nikenda ikaendeya kwithiwa na ivuso ya kukwata mawia asu.
11.	Muandiki wa syama sya kisiasa atetheewe ethiwe na ulumu na uthasyo kuma kwa selekali mawathoni ma uvisi wake.	Muandiki wa syama sya kisiasa alulumilwe kwa: Kuekana na mutuo wa kwandika mundu wa kukwata uvisi usu. Kwandika muandiki wa syama sya kisiasa mwithianu. Kululumilya mawatho ma uvisi usu kuatiya na kutwa ndivi kwa andu ma siasa na syama syoo ila itumiaa ngumano na kuaanya andu kwa misingi ya mbai syoo. Kumya watho wa ki miao wa kutwa ndivi kwa ala matumiaa ngumano kuma kwa komisioni ya kukwatania na wiwano wa andu (NCIC) na kutwawa kwa muandiki wa syama sya kisiasa na munene wa kukunikila meko ma umaamai (DCI).

Unyuvani Ula Uetae Kuaanika kwa Andu

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Kutwikithya muvango wa ivila wa selekali wa kati kwithiwa utonya kwithiwa na mbai syonthe sya andu ma Kenya.	Unyuvani na kusinda kwithiwa President: President akasakuwa kwisila kwa ukuni wa kula wa andu ala mayandikithitye kukuna kula. Nikenda mundu awetwe kwithiwa asinda unyuvani wa kivila kya President, niwailu akwate kula nusu ya ila sya ala makunie i kula sya kivila kyu kya President kwongela kula imwe ovamwe na kukwata kula kundu kuna kwa imwe kwa kula ila ikuniwe katika mbingi wa nusu ya kaunti syonthe sya Kenya. Ta munene wa sekekali, President akethiawa e munene wa nthi and selekali na munene wa ita sya kau. Akethiawa e wonanyo wa mwanya wa

		<p>ngwatanio ya nthi. Akatongoeasya nzama ya mivia ya selekali (cabinet) ila ikethiwa na munini wa President (Deputy President), Munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) na anene ma mivia ya sekelaki (Cabinet Ministers).</p> <p>Selekali nthini wa utongoi wa President iketha na utonyi wa kumanya miao na mivango ya selekali. Anene ma mivia ya selekali matongoewe ni munene wa anene asu (Prime Minister) makethiwa matwitwe kwa vamwe katika mbunge ya nthi kuthukuma kana kutethya mawia ma selekali.</p> <p>Ivinda ya uthukumi: President akathukuma ivinda ya myaka itano na kutungwa ingi wiani ivinda ingi imwe tu.</p> <p>Munini wa President: Munini wa President niwe withiawa amutetheesye ila makwitya kula. We akethiwa aimutethya President uthukumini wa enenthi.</p>
2.	President akaamunuva munene wa anene na mivia ya selekali (Prime Minister).	<p>Kuvikiaa ivinda ya matuku mana kuma mbunge ya nthi yeetwa kukomana kumana na unyuvani, President akaanuva ta munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) umwe wa ala manyuvitwe ta memba ma mbunge ya nthi kuma kwa kyama kya kisiasa kila kinakwatie amemba aingi katika mbunge isu ya nthi. Nethia vaii kyama kya kisiasa kina ambunge aingi, umwe wa amembe asu ma mbunge ula ukwoneka akwendekana na aingi ma ambunge asu ma mbunge ya nthi.</p> <p>Kuvitukithwa ni Mbunge ya Nthi: Ula wasakuwa kwithiwa e munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) ndakambiaa uthukumi wake uvisini usu muvaka kunuvwa kwake kuvitukithwe kwa kwitikilana kwa mbunge ya nthi kwendeketheswe ni aingi ma memba ma mbunge isu.</p> <p>Ula wasakuwa kwithiwa e munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) akalea kuvitukithwa ni mbunge ya nthi, President akethiwa na ivinda ya matuku matale kunuva</p>

		<p>ungi. Mutalatala uu ukaendeeza muvaka avitukithwe.</p> <p>Nuseo andu ma Kenya kukunikila ingi kana unyuvani ula wethiwa na andu anini ala meyandikithitye kukuna kula meyumyaa kuikuna kana nowete utongoi mwithianu kana mwamulo wa ula wasinda unyuvanini wailite kwatiia ukuni wa kula ula wina andu aingi ala meyandikithitye kuikuna mayumilya na kuikuna.</p> <p>Kuvutwa Wia: Munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) no avutwe ni President kana kwisila kwa kula ya kwithiwa ambunge matena muikioo nake</p>
3.	Wi wa Munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister)	<p>Munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) aketethasya mawia aa:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Watho yulu wa uthukumi wa kila muthenya wa selekali. -Mutongoi wa wia wa selekali katikaa mbunge ya nthi. -Akulwa ni President, kutongoesya kamitii nini sya nzama ya anene ma mivia ya selekali (cabinet). -Kutethya we mwene kana kumanya wia ula President ukwenda utethwa niwatethwa. <p>Akaendeeza kwosa musaala ta memba wa mbunge ya nthi. Ndakethiwa na musaala ungi nundu wa kivila kya Prime Minister.</p> <p>Muandiki munene uvisini wake akatongoesya kamitii ka kusyaiisya undu uthukumi wa selekali uendeeye kala kakethiwa na aandiki ma mivia yonthe ya selekali ta mamemba.</p> <p>Aandiki ma mivia ya selekali (Principal Secretaries) maikatwaawa mbunge ya nthi ila masakuwa nikenda wia woo na uthukumi wa mwenenthi ndukaongelwe siasa.</p>
4.	Nzama ya anene ma mivia ya selekali mbulanye	<p>Nzama ya anene ma mivia ya selekali ni ya vata selekalini. Nuseo ithiwe ilye ta uu:</p> <ul style="list-style-type: none"> -President akasakua anene ma mivia ya selekali (Cabinet Ministers) me nzama na munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister). <p>Anene ma mivia ya selekali makethia makwathiie</p>

		<p>mauvisi na mivia ila President wiseuvya kuatiania na katiba.</p> <p>-Nzama ya anene ma mivia ya sekelaki ikaseuvya kuma kwa ambunge na andu ala mena utuika wa wia viasalani na ikundini ite sya selekali. Ala mate ambunge ni lasima mavitukithwe ni mbunge ya nthi na maitwika mamemba ma mbunge ma nza.</p> <p>-Vakethiwa munene wa muvia wa nthi (Minister of State) ula ukanuvwa kuma ambunge ma mbunge ya nthi nikinda withie ve muvango na nzia nzeo ya siasa na wia katikaa mbunge ya nthi. Usu akendee kkwata musaala wa mumbunge na vaikethiwa na musaala ungi nundu wa kivila kii.</p> <p>-Kivila kya muandiki na muungamii munene (Chief Administrative Secretary) kikavetangwa.</p>
5.	Kuongela kiwango kya upinzani nikenda withiwe niwasisya uthukumi wa selekali withiwe wi museo na mwithianu.	<p>Munene wa upinzani (Leader of the Official Opposition): unyuvani wa upresident wathela ula wi namba ili akethiwa e memba wa nza wa mbunge ya nthi na munene wa upinzani nethiwa kyama kyake kya kisiasa kiina ambunge me selekalini kana etha e ngwatanoni ya syama ila syina ambunge lakini ite selekalini.</p> <p>Kwithiwa na upinzani mulumu: kyama kana ngwatanano ya syama ila ite selekalini ikethiwa ne upinzani.</p> <p>Nzama ya anene ma mivia ya selekali ya kyuu (Shadow Cabinet): Munene wa upinzani akethiwa atonya kuseuvya nzama ino nikenda ikunikile mivango ya selekali mbunge. Nuseo nzama ii ikethiwa na ukinikili wa maundu ma mivango na miao ya selekali na agenda yayo mbunge.</p> <p>Kyama kya upinzani kikatethya wia mbunge ivinda ya makulyo ma munene wa anene ma mivia ya selekali na ila kwo makulyo kwa anene ma mivia ya selekali. Ivinda ya makulyo mbunge ni ya vata nundu nivo ambunge makulasya anene ma mivia ya selekali yulu wa mawia ala mongamie.</p>
6.	Kuseuvya nzama ya kungamia unyuvani na mivaka (IEBC)	Atongoi ma syama ila syina ambunge katikaa mbunge ya nthi makanengwa vinya wa kusakua

		<p>makomisiona ma nzama ya kungamia unyuvani na mivaka (IEBC). Syama isu ikasakua na kunengane andu mena withianu na utuika wa wia na ala mate ateti ma isyama.</p> <p>Nuseo kuthi unyuvanini ula wukite na nzana nzau.</p> <p>Athukumi ma nzana ii nuseo mathukume kwa mewano wa uthukumi ma myaka itatu ala matonya kwongelwa ila indi imwe nethia uthukumi ni museo.</p> <p>Nuseo aungamii ma kula katika kivalo kya kukuna kula (constituency) manyuvwe kwisila nzia ya kukula enenthi oundu makomisyona masakuawa. Nuseo nzama ya kungamia unyuvani ikakwata ripoti yulu wa itumi sya maundu ala aungamii ma kula katika ivalo maamuie. Itumi ii nuseo ikamanyithwa enenthi.</p> <p>Nuseo aungamii ma kula katika kivalo kya kukuna kula (constituency) mayailite kuungamia mbee wa unyuvani umwe na mailite kuthukuma kwa ivinda ila meutethya wia usu.</p> <p>Munene wa nzama ya kungamia unyuvani na mivaka (IEBC) ailite kwithiwa na utuika wa myaka ikumi na itano wa utongoi na uungamii wa wia e kivilani kinene. Wia uu ti useo ukethia wi wa asili ma makwani me oka. Indi komisyona umwe wa nzana isu no ethiwe e musili wa makwani.</p> <p>Nuseo athukumi anene ma nzama isu mesilwe ukunikilini wa withianu woo.</p> <p>Nuseo wia wa munene wa nzama withie wi tofauti n aula wa mwandiki wa i nzama. Munene wa nzama isu ethiwe niwe mutongoesya wina watho. (Chief Executive Officer).</p> <p>Nzama ii nuseyo ithiwe na visa wa andu ma Kenya katika iwango syoonthe.</p>
--	--	--

		<p>Nuseo kuisya undu tutonya kwola ngalama ya unyuvani witu. Kutumia kwa lisiti ya syama sya kisiasa ni nzia imwe.</p> <p>Nuseo muvango wa unyuvani withiwe wi muvuthu, wawo, wi musuvie na wi utheini oundu katiba iwetete kilunguni kya miongo nyaanya na nthanthatu.</p>
7.	<p>Kuwakilisha enenthi: Kila kula ya mundu wa Kenya yailite kwithiwa na vinya wianene. O kila mundu na kula yake.</p>	<p>Unyuvani ula wina muuo, uwo na wi utheini ukatetheesya andu kukwata andu ala mamasakuie kuthi kumawakilisha mbunge. Nuseo kii kikekika ona unyuvanini ula wikikaa syamani sya kisiasa.</p> <p>Ala makalika lisitini ya kyama kya kisiasa makethiwa mesilitwe makaunti nikenda mwenenthi aamue kana nitatonya ona matanatwana kiwango kingi kya kusakuwa.</p> <p>Syama sya kisiasa kwisila kwa mwiao wa syama sya kisiasa (Political Parties Act) ikalasimilwa kwithiwa syatiie katiba nikenda withie aka na aume nimanyuvwa ona andu ala mate awakilishe mbunge nimawakiliswa kuvitila kwa lisiti ya kyama.</p> <p>Lisiti ya kyama ya ambunge ma mbunge sya kaunti nayo ikaatiya mitindo ii ya enenthi kuamua.</p> <p>Ivalo sya unyuvani (constituencies) ila 290 syendeeye ona ivila ila sya kuwakilisha ivalo ila itatuite andu aingi.</p> <p>Syama sya kisiasa syithiwe na vinya kaunti na uvisi sya kaunti ndumu nikenda itethesye andu kwithiwa na syikalo sya kisiasa nikenda makunikile na kwatiya uthukumi wa ambunge moo ivinda yonthe.</p> <p>Muandiki wa syama sya kisiasa na nzama ya unyuvani nisyalite kusyaiisya unyuvani kwisila kwa syama sya kisiasa.</p>
8.	<p>Utongoi mwithianu ni wa vata kwa ala makuyumya unyuvanini nikenda makwate ivila na kwandikwa wia ivilani nene katikaa selekali.</p>	<p>Nuseo oonthe ala mathukumaa mwenenthi maelesye ukwati woo na mali yoo.</p>

		Ala masikatiwe ulusani na methiwa mena atia nuseo makavatwa kwita ivila sya unyuvani kana kwaandikwa katika uthukumi wa mwenenthi.
--	--	--

Ndaia ya Wingi wa Andu, Mawoni na Mituo

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Uthukumi wonthe wa enenthi niwailite kwithiwa na visa wa Kenya ula ne ivalo syoonthe, mbai sya andu na ndini.	<p>Kwandikana sekekalini katika iwango syoonthe nuseo kwatiie utuika wa andu na nuseo withie mbai syonthe sya Kenya syivo.</p> <p>Vala vatanaakwatikana mundu wina umanyi ula ukwendekana, muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenethi (Public Service Commission) na sekekali sya Kaunti nisyailite kunengwa mwanya kuatania na kilungu kya maana eli na miongo itatu na itano (Article 235) kya katiba ikatetheesya ala makwitasya wia kuma kwa mbai ila nini na syitee mbingi uthukumini wa mwenethi kukwata umanyi wa uthukumi nikenda ikaendeya kwithiwa na ivuso ya kukwata mawia asu.</p> <p>Kuandikanwa kwa asikali na ita sya kau sya nthi ni useo kukekwa ni kampuni ite ya sekekali ila ina utuika wa wandikani mwithianu nthi yonthe nikenda ala mandikwa methiwe me uthyu wa Kenya na mena umanyi na utuika munene.</p> <p>Muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenethi (Public Service Commission) ni useo ukanengane ripoti ya kila mwaka kwa mwenenthi yonanitye undu andu ma mbai sya Kenya, aka na aume, ma ndini syi kivathukanyo na ala me mamutha me mwanya mandikitwe.</p>
2.	Vinya ula wianene wa kula sya andu ma Kenya ni wa vata katika demokrasia ya unyuvani.	Kwikiithya kana kila mwenenthi niwawakilishwa nesa, nuseo kwatiia vinya wianene wa kila kula ya mundu wa Kenya.
3.	Lisiti sya syama sya kisiasa na kuwakilishwa kwianana na kula ila syama sya kisiasa syakwata ni sya vata nikenda utongoi wa kaunti na sekekali ya nthi ula musakue na wa kwaandikwa withiwe na aka na aume ivilani sya utongoi.	Vala ula ukwenda kivila kya Gavana ni mundu ume, ula makwitya kivila kyu imwe ailite kwithiwa e mundu muka.
4.	Kululumilya walanyo wa miao nikenda itetheesye kumya vaini kwa ala mavitanya na katiba undu iwetete yulu wa uthukumi wa mwenenthi.	Nuseo kukunikila na kuvindua miao nikenda muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenethi (Public Service Commission) na mivia ingi ikanengwe vinya wa kwosa atua kwa ala

		mavitisye mwenenthi na ala matekwatiia mituo miseo ya uthukumi wa mwenenthi.
5.	Syithio na utiiwa wa andu ma Kenya inengwe ndaia na syukwatwa mbau ni selekali	<p>Kutetheesya andu kwelewa vaita wa umanyi wa andu ma tene na wa kithio na vaita na uvundi ula wi katika maundu ala mekawa tene, maliu ala maisawa tene na ndawa na uiti ula wa tene.</p> <p>Muvia wa Kithio na Utiwa (Ministry of Culture and Heritage) niwailite kukunikila, kukolanya na kwonanya syithio sya mbai sya Kenya nikenda ikongela ndaia na umanyi munene wasyo.</p> <p>National Museums of Kenya niyailite ni kukolanya na kuandika na kwikia mavisani na sinema utiiwa wa syithio sya andu ma Kenya na syithio nzau ila syumilite na ingi ikavulana na syithio sya tene sya andu ma Kenya.</p> <p>Selekali sya kaunti nisyailite kwithiwa na museum sya kithio ona matuku ma kutania kithio makonanitye andu ma mbai, mituo, mawoni na ndini syi kivathukanyo.</p> <p>Wonanyo munene wa ngumbau sya Kenya niwailite kutumika katika masukulu na katika masomo ma uraia.</p> <p>Mbinyu ya kithio ni itikilwe na ikwikiwa miao.</p>
6.	Kuusiswa kwa mwenenthi katika maendeeo na kutwa yulu wa maundu ala mamukonetye nuseo kukethiwa kwi kwianiu na kuyete mawoni meu ala mateutumia mbesa mbingi sya enenthi.	Nuseo kuseuvya uvisi wa musyaisya na mwandiki wa undu enenthi makuusiswa katika kuamua yulu wa maendeeo na maundu ala mamakonetye.
7.	Kusiia ikundi na andu ala matumiaa ukwati munene wa viasala syoo na ulusani kuvanga nuu ula ukutongosya nthi na kulikilila useuvya wa miao na mitalatala ya selekali ila iimatetheesya mavatani moo.	Ikundi syonthe sya uteti nisyailite kwiyandikithya na kusyaiiswa ni musyaisya na mwandiki wa undu enenthi makuusiswa katika kuamua yulu wa maendeeo na maundu ala mamakonetye.
8.	Kutetheesya andu ala me mamutha me mwanya kutumia myako na ngali sya kutembea vate thina.	<p>Nuseo mivangoni ya kuthima uthukumi wa mivia na mauvisi ma selekali kukethia ne kithimo kya miao ila yendee kwatiiwa.</p> <p>Nuseo komisyonni na ovisi ila iseovitwe kutetheesya andu ala me mamutha me mwanya</p>
9.	Kuongela umanyi ula andu ma Kenya menawo ene kwa ene na unyanya woo muno muno katikati wa syana sya	Muvia wa kisomo nuseo utetheesye kwa uthei nikana sukulu na mayunivasiti ala makitwe

	masukulu nikenda withiwe nimakwata ndaia ya wingi wa andu, mawoni, mituo na ndini.	kutumia mbesa sya mwenenthi syithiwe na syana kuma kila vandu nthi yonthe ya Kenya.
10.	Kuongela ndaia ya wingi wa andu, mawoni, mituo na ndini katika selekali sya kaunti.	Maundu onthe ala makwikika kutetheesya kwaka ndaia ya wingi wa andu, mawoni, mituo na ndini katikaa selekali ya nthi nuseo mekike selekalini sya kaunti.

Ukwati na Utanu wa Vamwe

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Nuseo kwithiwa na walyuku katikaa uchumi witu nikenda tukethiwa na nafasi mbingi sya mawia kwa amuika maitu na kuthanthasya uchumi witu nikenda tukakwata koti na mbesa sya selekali ila syitumika uthukumini wayo na kuaniisya mavata ma andu ma Kenya.	Kuaniisya kutetheesya uchumi ula ukutumia mawiya maingi na kuseuvya syindu sya kutewa nthi sya nza. Kuongela akuni ma viasala na kuniivya mathina ala ndu ma viasala makwataa maivingua na kukuna viasala.
2.	Muvango wa myaka miongo itano (50-year plan) wa kwaka uchumi ula wianiisya mavata ma oyu na ma nzyawa ila syukite.	Muvango wa myaka miongo itano ula ne wa siasa na ula ukutonyethya Kenya kulika nthi ila
3.	Kwongeleela ngwatano ya nthi ila ithengeanie nikenda withiwe masoko manene na rasilimali niyakwatikana	Selekali ya nthi nuseo ikalaate muvango wa kuseuvya ngwatano nene ya kiisiasa ya Afrika ya umiloni wa sua.
4.	Kwithia na muvango wa kuma utuini kwambata iwango ingi mivangoni ya nima na viasala nini nikenda kuseuvya uchumi utonya kusindana nthi yonthe na utonya kwithiwa na nafasi mbingi sya mawia na ukwati katika sekta mbingi.	<p>Selekali niyailite kumantha na kuvingua soko nzau sya syindu ila isoveswe Kenya katika nthi ila tuvakanite nasyo na kunengane uvoo yulu wasyo nthi yonthe.</p> <p>Nuseo andu ma viasala matetheeswe kuseuvisya syindu ila maseuvasya na kukwata mawoni yulu wa undu syindu isu itonya kuseuvwa nesa.</p> <p>Kwaka uchumi kuma nthi na kwithiwa na mivango miseo ila ikwendekethya kutumia athukumi aingi na kuete utumii wa teknolojii katika nima na sekta mbingi.</p> <p>Kuongeleela athukumi ma kutetheesya aimi na kumatonyethya kumana kula soko syii.</p> <p>Kutonyethya utumii wa kiwu nimani na kuolanga ulusani katika mivango ya maendeeyo ya kiwu.</p> <p>Kutetheesya iwanda sya utuini ila itonya kutumia teknolojii nini na kuongeleelwa mbola kukwata teknolojii ila nzau.</p>

		<p>Kuongelelea lelu ila syina lami na malamuni nikana maleu kuma miundani yitu mavike sokoni vate thina.</p> <p>Kutheesya thooa wa stima na kuakikisha uikwaa na niwatethya andu ma viasala kusindana na anginthi yonthe.</p> <p>Kuongelelea ukunikili wa maundu ma nima na indo nikenda withiwe nisyasindana na nthi ingi</p>
5.	Kuongela Mbesa ila andu mekiaa umanthini wa ukwati munene.	<p>Kutheesya andu kwia kinandu kinene matonya kutumia katika kwongela umanthi na ukwati woo.</p> <p>Kukulya andu ma Kenya ala mekalaa nthi sya nza kwia kinandu kyoo kuu Kenya.</p>
6.	Misaala ya athukumi ma mwenenthi	Komisiyoni ya misaala na ndivi (Salaries and Remunerations Commission) nuseo ikunikile na kwithiwa na walanyo wawo wa misaala ya athukumi ma mwenenthi nikenda vaikethiwe na kutiana kunene kwa ukwati wa andu ma nthi ya Kenya.
7.	Kunengane mikovo kula kwi sekta ila sya vata.	Nuseo selekali kwikia miao milumi nikenda vengi inengane mikovo sekta ila syina vata ta viasala nini, ila nenange, ala matwaa syindu sya Kenya nthi ingi, ala maseuvasya syindu, aki ma nyumba, sekta ya uima wa mwii, kukolanya na kuthukuma na takataka na uimi. Nuseo kuisya kana vengi ya maendeezo nitonya withiwa yuunengane mikovo isu.
8.	Kululumiilya usuvii wa ala mosaa mikovo na ala matumia syindu ila mathooa.	Kwikia walanyo wa kusyaiisya mikovo ila ikunanganwe kidigitoo kwisila simuni na ila ikuete kuthelwa kwa andu ma Kenya nundu andu meiva mikovo isu kwa ndivi ii iulu muno na maikova kuma kwa kampuni tofauti.
9.	Selekali niyailite kuvangiia kwaka iwanda nyingi.	Kwisila kwa kwaka iwanda Kenya ikatonya kwithiwa na ukwati utonya kwete maendeezo ma nthi. Nuseo kukunikila undu andu ma viasala matonya kutetheeswa kwaka iwanda.
10.	Kusuvia syindu ila syavumbuwa ni andu ma Kenya, umanyi wa tene na wa kitho ta ukwati wa nthi musuvie ni miao.	Nuseo miao milumu isuvie uvumbuzi wa andu ma Kenya na ukwati ula umanaa na umanyi wa tene na wa kithio.
11.	Kwithiwa na usyaisya wa undu ulusani, ikundi sya mikola ila ithengeeaa na kulika ulusanini na kutumia na vinya wa kiiuchumi katika kwete mii na syindu nzi ya Kenya ila itonya kutuma mathooa ma syindu mambata.	Kululumiilya utethyo kwa ala matumaa syindu ila ivandawa na kusevwa Kenya nthi sya nza nikenda syindu isu syithiwe itonya kusindana na ila ingi syi masokoni ma nthi syi kivathukanyo.

12.	Kilungu kya miongo ina na itatu (Article 43) kya katiba yulu wa aki sya uchumi na andu nikiyailite kwianiiwa ni atongoi onthe ala manuve na mivango ya uthukumi ila yumawa ivinda ya unyuvani ni syama sya kisiasa.	<p>Selekali ya nthi na sya kaunti nisyailite kuseuvya mivango na iwango sya wia nikenda mwiao uu wianiiwe.</p> <p>Atongoi on the ala manuve na mivango ya uthukumi ila yumawa ivinda ya unyuvani ni syama sya kisiasa niyailite kwatiia kwianiiwa kwa mwiao uu.</p>
13.	Nzyawa syonthe sya andu ma Kenya nuseo ikatumia ukwati woo kwivia mavata yoo. Ti useo kwovwa ni mikovo ila ikutumiwa nai na itekwete ukwati ungi.	<p>Vethiwe na mwiao uwetete mundu atonya kukwata mukovo e myaka iana ata nundu mikovo itena mivango ni thina kwa uchumi wa nthi na maendeeoyo wa nzyawa syonthe.</p> <p>Vethiwe na kinandu kya nthi (sovereign fund) kila kitethesyaa kwiiya kinandu kila kitonya kutumika ila kwina miisyo na mbanga na kya nzyawa ingi.</p> <p>Nuseo President katikaa uneeni wake kwa nthi wa kila mwaka (state of the nation address) akaweta mikovo ila nthi yosote na ikuiva na kwonanya undu ukwati wa nthi na selekali uilye na undu selekali ivangite kuiva na kwosa mikovo ingi. Nuseo akonanya undu muvango wa kutumia ukwati wa nthi usyaiiswa nikenda vethiwe na maendeeoyo na wanangiku munini.</p>
14.	Kwongela kiwango kya mbesa ila ikutumika kwa maendeeoyo ta kilungu kya ukwati wa selekali nikenda wongele uthukumi kwa mwenenthi wa Kenya.	<p>Kwoola kiwango kya mbesa ila itumukaa kwiva misaala ya athukumi ma mwenenthi, ndembea syoo na kutwaa mbesa isu maendeeoyoni.</p> <p>Komisyoni ya misaala na ndivi (Salaries and Remunerations Commission) inengwe vinya (kwisila kwa miao) wa kukunikilya na kumya myamulo yulu wa maundu onthe ma misaala na ndivi ya athukumi ma mwenenthi.</p> <p>Kutumia nyumba na uteli sya selekali katika mbumbano sya selekali.</p> <p>Kunyiivya wanangiku wa mbesa sya selekali ula wonekanaa katikaa kua ngali nzau, kuseuvya mauvisi ila munene mweu wa muvia wa selekali waandikwa kana aandika ma mivia ya selekali matena vinya wa usyaiisya.</p>

		<p>Kiwango kya mbesa ila syutumiwa kwa maendeezo kithiwe ki miongo moonza kwa miongo itatu kulingana na kila kikutumika kwa mavata ala angi ma uthukumi wa selekali.</p> <p>Kuvetanga wanangiku wa utumii wa mbesa sya selekali katika selekali ya nthi na sya kaunti kwisila kwa miao.</p>
15.	Kuendeesya uthukumi ula katiba na mivango ya selekali iwetete yolotete ala ngya na mena thina nikenda mavikiwe ni utethyo wa ukwati wa nthi	<p>Komisyoni ya kwaanya ukwati wa nthi (CRA) nuseyo ithiwe na muvango mweu wa kwaanya ukwati usu na muno muno kwa mbai ila nini na itititwe itina kii maendeezo nikenda uvikie waandi katika mbanjeti ya kaunti.</p> <p>Kwatiia muvango kwa kuakikisha kana vai Mukenya unatiwa nza kwa kualyulya miikalile waandi ila syi itina kii kisomo na mavata angi.</p>
16.	Utethyo wa thooa wa laisi wa syindu (subsidies) nuseo ukethiwa na kitumi na uikethiwe wa ivinda yaasa.	Utethyo wa thooa wa laisi wa syindu (subsidies) ndukanenganwe nethiwa mbesa sya maendeezo ti mbianu. Vala utethyo uu wanenganwe ni useo sekta kana kikundi kyu kyonanye kana kiikethiwa na vata wa utethyo kyamina kumila na kwithiwa kitonya kusindana masokoni.
17.	Iwanda sya kutha kyuthi kya kalata (betting) ni yietete kwasya matumaini na ukya kwa amuika na andu aima.	Nuseo kumya syuthi sya vata votea sya andu ma viasala na kyuthi kila selekali ikaungamiaa na ukwati wakyo ukatumikaa kutetheesya kukilya amuika, mathau na kithio itethye andu.
18.	Wia wa ala mena utuika mawiani moo (professionals)	Ikundi sya ala mena utuika mawiani moo nuseo syithiwe na mitalatala ya kumya vainina kulikiliila makwani ma mamemba moo ala matekwatiia mituo ila iwetetwe kilungu kya thanthatu kya katiba.
19.	Kisomo kya umanyi wa useo na uthuku kya thayu wonthe wa mundu.	Mivango ya masomo kuma kiwango kya nthi muvaka kya yulu nuseo withiwe na ilungu sya umanyi wa useo na uthuku na kisomo kya uraia kya mwenenhi ta kimwe kya lasima nikenda musomi eke mitiani na kuvita.
20.	Kunengane kithimo kya kuendeeza na kusuviika kwa andu ma Kenya ta kithimo kya uthukumi wa selekali wa nthi na sya kaunti.	Muvia wa selekali wa utali na masavu ma syindu (Kenya National Bureau of Statistics) nuseo useuvye kithimo kya maendeezo ma kimundu (Human Development Index) kila kikwailya kilungu kya miongo ina na itatu (Article 43) kya katiba yulu wa aki sya uchumi na andu. Nuseo ripoti ikaumaswa kila mwaka.

21.	Kunyiivya kwosa kwa mikovo kwa nthi ya Kenya na mikovo ila ikutumika kwivia mavata mate ma maendeeyo.	Mikovo ya selekali yailite kwithiwa yelekele maendeeyo ateo ila kwina ithokoo kana mbanga. Mundu ula ukwika maundu matekwatiia uu makaumwa vaini.
22.	Kuongela utonyi wa sekta ya kisomo kwoloota na kuisisya mavata me mwanya ma syana.	Kusyaiisya na kutethya ala mena mavata ma mwanya na inengo sya mwanya katika kisomo kya syana nini.
23.	Kuakikisha usuvii wa mawuthyululuko kwa nzyawa ila syukite nikwavata ila maendeeyo ma uchumi makuvangiiwa. Nuseo kuisisya ukwati wa nthi kwisila kwa mauta na mavata ala me vata kwinaete miisyo.	Kusyaiisya miao ya kusuvia mawithyululuko na ila ya kwinda mauta na mavata ma vata yaatiiwe. Kululumilya enenthi na andu kwithiwa matonya kwithukiiswa ni ala makwikia viasala woo mawithyululukoni moo.
24.	Nuseo kuma uimi wa miunda nini na kuthi uimi wa miunda minene na syengo nene sya indo nikenda syiete nzyawa nzau ya aimi.	Kunengane utethyo na umanyi kwa amuika ala makwenda kuima na kwiiya indo sya kisasa ta viasala yoo. Kutetheesya uimi wa kunyiithya na kiwu na uimi wa kula kwi sua yingi.
25.	Utethyo kwa sekta ya uimi ni useo uvikie aimi nikenda maimi syindu syina vaita na syaile.	Aimi matetheeswe methiwe matonya kusindana na nthi ingi kwa kuima syindu ila syina soko na ukwati munene.
26.	Kumina mikola na ala masiiya kusindana sekta ya uimi na muno muno ala methiawa katikati wa aimi na athooi na athoosya ma syindu sya uimi.	Kuseuvya soko wa syindu sya kuma nimani.
27.	Kwathiya mivango ya kuola thooa wa leu kwa Mukenya wa kawaida kwisila kwa kuongela uimi.	Kukulya aimi mambiiye uimi wa miunda minene na ya kivasala na kukwata masoko ma nthi sya nza. Kunyiivwa wanangiku wa liu kwa kukulya viasala ila ite sya selekali kuseuvya syindu sya uthithu sya kwiiya liu ndukathuke.
28.	Kuthethya aimi na useuvya wa syindu sya miunda kwisila kwa kunengame mbesa sya kuaa syindu sya uimi na unengani wa leu kwa andu. Muvango uu nutethasya uimi na andu kuya maleu ala maile na ma kutetheesya uima wa mwii.	Kutumia Mpesa kwa kutuma mbesa sya utethyo wa liu kila vandu nthi ya Kenya. Kukulya ala manenganae utethyo wa liu matumie utumi wa mbesa isu na kwaka kindu kiseo kya liu.
29.	Kutumia iwango sya nthi sya leu museo nikenda syindu sya uimi syithiwe itonya kwitikilika masoko ma nthi syonthe na kwongela mawia.	Miao ya ikundu ila isovasya maleu withie ina walanyo museo na niyasuvia andu na ina uthei.
30.	Kwongela miunda ila ikutumika kwa uimi wa miunda minene na ya viasala kwa amuika kwisila kwa miao ila ikwendeesya andu kuima na kwithiwa na ngwatano nzeo kati wa ala mena miunda, athukumi kana ala mena mbesa sya mikovo.	Kwikia miao miseo kwa ala mena miunda, athukumi na aimi. Kwikia rekodi ya ene itheka ki digitoo nikenda andu withie nomakwate rekodi isu.

		Kutavanya itheka sya selekali ila itonyo kukombowa ni aimi ma miunda minene kwa thooa museo.
31.	Kwongela mawia na ukwati kwisila kwa viasala ila nini kusindana and kwiyaaka.	Kuniivya koti ula umaswa kwa viasala ila nzau na nini kwa kuinenga mwanya wa myaka moonza mateiva koti nikenda mayake na viasala syoo na kusevya mawia kwa amuika.
32.	Kutetheesya amuika viasalani na utuika kuma me anini na kumanenga mbesa sya kwambiia viasala isu.	Kukulya ikundi ila ite sya selekali na sya viasala kusevya uvisi wa kwendeesya useseei wa amuika, kisomo kyoo na utethyo kwa amuika ala ala makwenda kulika viasalani. President akatongoesya uvisi usu. Amuika asu makakwatanwa na aseseei ala mena utuika katika maundu ma viasala na makethiwa me ngwatanoni ya nthi ya ala meyumasya uthukumini wa mwenenthi.
33.	Andu oonthe ma Kenya manengwe kisomo kianu kila kitonya kutuma makwata mawia na kwambiia viasala syoo na muno muno ala matanavita nesa kwendeeya na masomo.	Nuseo kwatiia isavu ya andu na undu ne laisi kuvikiia sukulu na mivia ya kisomo ila miao na mbesa sya kwaka ikumwa. Asyai kusyoka utongoini wa sukulu kwisila kwa kualyula mwiao wa kisomo kya nthi (Basic Education Act). Sukulu sya kwaka umanyi na utuika maunduni (Technical Schools) kwa amuika syiendeswe kwa ala matatonya kuendeeya na ila ingi.
34.	Kuatiia mivango ya maendeeyo ya selekali wa kati na selekali sya kaunti.	Kululumilya nzama kati wa selekali ya kati na ila sya kaunti katikaa kuvanga projekiti sya nthi ya Kenya.
35.	Kuthethya asyai ala mekalaa misyi kukwata uthui ula wakwatikana kwa kutambua usuvii wa misyi ni ala matwaanite ta wia wi maana. Kii kithiwe kii kitambulike kotini ila ve makwani ma kutiana kana kuaa mutwaano.	Miao yithiwe niyaelesya maundu aa nikenda koti, ona ila sya aislamu, itwe undu umwe na withiwe ala matwaanite wia woo niwatambulika ivinda ila matwaanite.
36.	Syana ila isyaitw nza wa mutwaano isuviwe.	Kwa mituki miao ila ikonetye maundu aa yatiwe.
37.	Kutetheesya andu methiwe na wendi wa kumya kinandu kya kutetheesya ala mateetonya kana mena mavata ma mwanya na kwiyumya uthukumini wa mwenenthi.	Muvia wa selekali ya kati wa kukolanya koti (KRA) utetheesye kuthangaasya andu kumya na kusangia inandy sya utethyo kwa ala mena vata kwa kumaola koti ula mai meva.
38.	Kuniivya muio wa koti nikenda andu ma Kenya masakue undu matonya kutumia ukwati woo kwiyaaka kute kunenga selekali ila ivinda yingi ithiawa na wanangiku mwingi.	Umya wa koti withiwe utonya kumanyika kwa mituki ni andu. Kwikia koti umwe kwa ala makwataa misaala kana me ukwati wa nthi wa silingi ngili miongo itatu.

		<p>Kusiia ulusani wa kulea kwiva koti muno muno kwa andu ma viasala.</p> <p>Kumya vaini munene kwa ala methiawa na ulusani wa kulea kwiva koti na ala mamatetheeasya katika selekali ona nza wa selekali.</p>
39.	Kusisya withiwe misaala ila minene na ila minini katikaa uthukumi wa mwenenhi ndinatiana kwa kiwango kinene.	Kunyivya kwongelwa kwa misaala kwa ala makwataa mbee wa ngili maana eli kwa mwei.
40.	Kwongela uthukumi museo kwa mwenenhi.	<p>Kwandika andiki ma mivia ya selekali kwa mewano ma wia ma ivinda inini mena ithimo sya wia ula metethya na ila mwenenhi wimanyithwa.</p> <p>Athukumi aa masiwe na andu ma siasa kulikiliila wia woo na withiwe muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenenhi (Public Service Commission) niwo ukunikila maundu ala mamakonetye.</p>

Ugatuzi/Mutalatala wa Selekali sya Mutiuuko

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Andu ma Kenya mena utanu nundu wa ugatuzi na mekulya selekali ila miongo ina na moonza syendeeye.	Selekali ii syendeeye. Andu ma Kenya meenda mbesa ila syi selekalini ii itumike kwa maendeeyo.
2.	Utongoi wa Gavana na munini wa Gavana withiwe wina aka na aume.	Ala makwitya kivila kya Gavana na munini wa Gavana nuseo nethia Gavana ni mundu ume munini wake ethiwe e mundu muka.
3.	Ila kivila kya munini wa Gavana kikunyuvaniwa kana ve uthei.	<p>Munini wa Gavana aile kwithiwa e wa jinsia ila ingi.</p> <p>Ila vethiwa na uthei kivila kya Gavana na Gavana ailea kuandika munini ungi kwa ivinda ya matuku miongo keenda, Spika wa mbunge ya kaunti kwa kuvitukithwa ni mbunge isu, akasakua munini wa Gavana.</p>
4.	Usyaisyaa na ukunikili wa utumii wa mbesa, wandikani na utandithya wa mbesa withiite ute museo katika iwango mbingi na nundu wa uu wanangiku wa mbesa na ulusani niwetete thina ugatuzini. Nuseo mivia ila inengetwe wia wa kusyaiisya na kukunikila maundu aa ilulumilye wia woo na ikwikia mitalatala ya kumina wanangiku wa mbesa sya mwenenhi na kwithia mbingi sya mbesa nisyatumiwa kwika maendeeyo.	<p>Kiwango kya mbesa sya maendeeyo kulingana na kila kya maundu mate maendeeyo kithiwe ki miongo moonza kwa miongo itatu.</p> <p>Vethiwe na namba ndwe ya andu ala matonya kwandikwa ni selekali sya kaunti. Namba isu ithiwe isyaitye andu ala mekalaa i kaunti.</p>

		<p>Wia wa mbunge sya kaunti ululumilwe nikenda isyaisye na kulunga maundu. Mbajeti ya mbunge sya kaunti withiwe nisyasuviwa na kutumiwa nai ni muvia ula ungi wa selekali sya kaunti na niyatunika nesa kwianana na miao ya utumii wa mbesa sya mwenenthi.</p> <p>Mawia ma selekali ya kati na sya kaunti withiwe wisikie nesa na ni tofauti nikenda kusia wanangiku wa mbesa.</p> <p>Mawia katikaa selekali sya kaunti withiwe nimasiswa nesa na mena maana.</p> <p>Gavana mweu asakuwa nuseo akamina projekiti ila ula unaumie utanaminite. Ni useo akanengane kitumi kinene kya kulea kwika uu.</p> <p>Projekiti ila ikwikika mwaka wa mwisyo wa uthukumi wa Gavana ni useo ikasyaiiswa na kukunikilwa nesa ni uvisi wa muungamii wa mbajeti, mbunge sya kaunti, seneti na mivia yoonthe ya usyaiisya wa utumii wa mbesa sya mwenenthi.</p> <p>Mitalatala ya utumii wa mbesa katikaa selekali sya kaunti ululumilwe na wikiwe utheini vamwe na mbajeti.</p> <p>Uvisi wa mukunikili wa utumii wa mbesa sya mwenenthi (Office of the Auditor General) niwailitwe kuetwe kaunti nikenda ukasyaiisya utumii wa mbesa kaunti.</p> <p>Uvisi wa muungamii wa mbajeti wailite kunengane mbesa kwa kaunti wakunikila na kumanya undu ila inanenganitwe undu inatuniiwe.</p> <p>Kila murandi wa maendeeyo wailite kwithiwa na kivwau kiwetete ni murandi wa kyau, ula ukuwaka na namba ya simu yake nikenda withiwe andu ma Kenya nimatonya kuweta vala ve thina.</p>
5.	Wandikani wa mawia katika selekali sya kaunti withiwe wina ndaia ya wingi wa andu, mituo, mawoni	Muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenenthi (Public Service Commission) ula withiwa na myamulo yawo niwailite kwonanya undu mivia

	na ndini na watiye utuika na uthukumi museo wa mundu.	isu katikaa kaunti yailite kutethya wia woo. Mivia isu katikaa kaunti ina wia wa kwandikana, kutwa undu athukumi makaivawa kulingana na iwango syoo na kuatania na iwango ila syatiawa ni selekali ya kati na kutetheesya kwaka utuika na umanyi wa athukumi.
6.	Mbesa mbingi sya maendeeyo katika mbajeti sya kaunti itumike katiwa woondi	<p>Miao iseuvwe yulu wa ivalo sya kaunti, mivothi ite ya ndivi na kukwata mivothi kuma nthi sya nza.</p> <p>Ambunge ma mbunge sya kaunti methiwe matonya kusyaisya undu mbesa sya basari iutumika. Nuseo CDF ndikatumike kuthokoa mivango ya maendeeyo ya kaunti.</p> <p>Komisyonni ya kwaanya ukwati wa nthi (CRA) nuseyo ithiwe na muvango mweu wa kwaanya ukwati usu na muno muno kwa mbai ila nini na itiitwe itina kii maendeeyo nikenda uvikie waandi katika mbanjeti ya kaunti.</p> <p>Muvia wa selekali wa utali na masavu ma syindu (Kenya National Bureau of Statistics) nuseo withiwe na kithimo kya maendeeyo ma andy ma Kenya na kusuviika kwoo na usuvii wa mawithyululuko moo ta kithimo kya uthukumi wa selekali ya kati na ila sya kaunti.</p> <p>Mivothi itena ndivi no itumiwe kwendeesya kaunti ilike ngwatanoni sya maendeeyo (regional blocs).</p>
7.	Kululumilya miao na mitalatala ya kutonyethya kaunti kwaka uchumi woo.	<p>Ukolanya wa koti wa selekali sya kaunti na miao yasyo iikethiwe ya kuaa viasala utandithya wa mbesa na maundu ma uvumbuzi.</p> <p>Kila kaunti iseuvye walanyo wa kwaka viasala na utandithya wa mbesa ula ukatiawa vate nzika.</p> <p>Viasala mashinani ni yailite kutetheesya kaunti kwaka viasala ivaloni syonthe na ikundi syonthe kwisila kwa ngwatanano na kuseuvya mitalatala ya kuingua viasala na kusyendeesya vamwe na kwaka umanyi na utuika wa viasala na kukwatanya andu ma viasala na masoko.</p>

		<p>Ukolanya wa koti kaunti withiwe wi wa digitoo nikenda wolange ung'ei.</p> <p>Kutetheesya viasala nesa nikenda itonye kusindana na ingi sya nthi ingi.</p> <p>Kuakikisha kana andu ma viasala maineva koti mala eli kana kwatiiya miao ina thina ya selekali wa kati na wa kaunti.</p>
8.	<p>Umya wa mauta na mavia me lato withiwe usuviite mawithululuko na utonya kusuvia mavata ma nzyaw syukite na watiite miao na uyete ukwati na uthui kwa nthi ya Kenya</p>	<p>Mewano ma umya wa mauta na mavia me lato, miao na usyaiisya wa umya uu nuseo ukaiwa utheini kwa mwenenthi vamwe na livoti ya kukunikila undu mawithyululuko matonya kuumia na kusuviika umya usu wa mauta na mavia me lato uendeeye.</p>
9.	<p>Kuelesya unengani wa wia vamwe na mbesa sya kuutethya katikati wa selekali ya kati na selekali sya kati. Kilungu kya ukwati wa nthi kila kinengawe selekali sya kaunti kyongelwe kuvikiaa 35% na 50%.</p> <p>Nuseo namba ya andu na uima woo, uimi na uthukumi wa mwenenthi, kulea kunengwa kilungu kianu kya mbesa sya selekali kwisila kwa maendeeyo ivinda ya tene kana oyu nisyo syailite kwatiwa katika kuaanya kinandu kya selekali kwa selekali sya kaunti indi ti kilungu kya nthi kila kaunti yii.</p>	<p>Kuatiia katiba na kutwaa wia ula uwetetwe kuma kwa selekali ya kati muvaka selekali sya kaunti vate kwananga ivinda.</p> <p>Viasala sya selekali ya kati ila syikaa mawia ala selekali sya kaunti syailite kutethya nuseo imanthiwe undu ungi wa kwika.</p> <p>Nuseo kwika isavu ya undu mawia ala selekali sya kaunti syailite na syikaa matumiaa mbesa siana. Kii kikaeesya undi kinandu kya nthi kyailite kwaanwa kati wa selekali wa kati na ila sya kaunti.</p> <p>Kwaanwa kwa kinandu kya nthi kwailite kwithiwa kueleeka ni enenthi na kuatiite katiba undu kawetete yulu wa wiananu, aki na mavata ma mwanya.</p> <p>Kila wardi nuseo ikakwata kilungu kya miongo itatu kwa iana kya mbesa sya maendeeyo kila myaka itano ya ithukumi wa selekali ya kaunti.</p> <p>Mbesa ila ikolanawa ni kaunti withie iikolanwa utheini na syusuviwa nesa.</p> <p>Vethiwe muthinzio wa kunengwa mbesa ingi kuma kwa kinandu kya nthi ila kaunti syakolanya mbesa mbingi na kwa vitii.</p>

		<p>Komisyonu ya kwaanya ukwati wa nthi (CRA) ithime kila kaunti syonthe syailite kwithiwa iikolanya.</p> <p>Muvango wa kaunti wa maendeezo niwailite kwithiwa na ukunikili wa mavata ma maendeezo ma wardi syoonthe sya i kaunti</p> <p>Koti uniiwe kwianana na livoti sya uvisi wa mukunikili wa utumii wa mbesa sya mwenenthi.</p>
10.	Kululumilya unyanyaa na kueleanwa kwa mbai sya andu ila ituite kaunti nikenda withiwe mbai ila nini nisyethukiiwa na syanengwa ndaia.	<p>Ndaia kwa syithio na umanyi wa mbai sya andu na selekali sya kaunti.</p> <p>Sukulu sya kaunti withie nisyathokya mbai na ndini syonthe ila ituaa vo.</p> <p>Miradi ya kutumika kwa vamwe muno muno na mbai ila syithiitwe na ithokoo ivinda iasa.</p>
11.	Andu ma Kenya nimakwenda uthukumi wa kusivia uima wa mwii museo nikenda nthi iendeeye na kwithiwa na uthui.	<p>Wia wa uima wa mwii wailite kwithiwa selekalini sya kaunti na uyatiiwa ni mbesa mbianu.</p> <p>Aki sya awau nuseo inengwe ndaia.</p>
12.	Mbesa ila itumiawa uungamiini wa uthukumi wa kusivia uima wa mwii nuseo iniivwe nikenda andu methiwe matonya kukwata uthukumi uu.	<p>Utumii wa mbesa uungamiini wa muvuko wa National Hospital Insurance Fund unyiivwe kwa kutumia teknolojia na kumina ulusani.</p>

Ulusani/Ufisadi

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Uthukumi wa mwenenthi ni selekali utangiwe na withianu na kuola athukumi kwika viasala na selekali na kwongela uthukumi wa utheini na ithimo sya uthukumi.	<p>Kuvundisya yulu wa umanyi wa useo na uthuku na uthukumi museo kwa kila koosi ya athukumi ma selekali muno muno ila maendaa nikenda makasiswa kana nomanengwe ivila nene.</p> <p>Kuseuvia walanyo wa athukumi ma selekali kumya mauvoo yulu wa ulusani na umaamai kwa kimbithi.</p> <p>Welano wa uthukumi nuseo withiwe na ithimo sya uthukumi museo na vaini ula withiwa muthukumi alea kwianisya ithimo ii.</p> <p>Athukumi ma selekali maikeke viasala na selekali.</p>

		<p>Muwandu wa muthukuni wa selekali onake ndakeke viasala na selekali indi no eke na ikundi site sya selekali.</p> <p>Nuseo muthukumi wa selekali avitukithiswe ni munene wake kwithiwa na viasala nza wa selekali na ula wendeesya nza wa masaa ma kuthukuma selekali.</p> <p>Athukumi ma selekali ala methiawa mboondi ya kampuni ila ite sya selekali nuseo makaweta kana ve kindu kitonya utuma matasuvia wendi wa mwenenthi nundu wa wendi woo kinduni kila kiukunikilwa ni mboondi isu.</p> <p>Muthukumi wa selekali kana mwenenthi ndailite kutwa meko kana akekala umbanoni ula uvangithya mundu ala makonetye utumii wa mbesa na utethyo kwa:</p> <ul style="list-style-type: none"> -muka ka muume wake, kana kana musyai wake ona mwiue -andu kana kampuni ila we wina uusiano wa kivasala myaka itano mithelu -andu kana kampuni ila inamusangie unyuvanini wake myaka itano mithelu -kampuni kana ikundi ila muthukumi usu utonya kwenda kukulya wia vo -andu kana kampuni ula we kana kiveti kana muume wake kana kana kana musyai wina ikwani kana ula mena mukovo nake.
2.	Kwika ndaia kwisila kwa kuma wiani.	Atongoi ni mailite kwika kiko kya ndaia na kuma wiani ila maundu ala mekie maete mbanga kana wanangiko wa mbesa sya mwenenthi.
3.	Wia wa utongoi.	Atongoi matumie uthukumi ula manengae enenthi.
4.	Vethiwe na ukunikili museo na kusililwa na kwovwa kwa imaamai.	<p>Uvisi wa musili na mutwaiisya wa makwani na ula wa mukunikili wa umaamai ululumilwe.</p> <p>Muvia wa kwosa mali ila yumanite na umaamai na ulusani (Asset Recovery Agency) niwailite kutwawa uvisini wa musili na mutwaiisya wa makwani nikenda uendeesye kwa mituki kwosa mali ila yumanite na umaamai na ulusani isyoke kwa selekali.</p>

5.	Nuseo vethiwe mitalatala ya kwosa mali na ukwati wa ala masililwa na umaamai na ulusani.	Muvia wa kwosa mali ila yumanite na umaamai na ulusani niwailite kutwawa uvisini wa musili na mutwaiisya wa makwani.
6.	Vengi ila syutetheesya ulusani nisyailite kwosewa atua.	Vengi ila yatetheesya maundu ma ulusani niyailite kwiva mbesa syonthe ila syesila kwayo vamwe na interest. Ala onthe me katikaa ulusani-imaamai, ala matetheesye ulusani na ala mamasiie-mailite kusililwa na kumwa vaini na kwivia mali ila manakwatie kwisila ulusani. Vengi ila syutumika muno katikaa ulusani syailite kuvenwa laisenzi.
7.	Mbesa sya mwenenthi ila syatumiwa kutetheesya viasala sya selekali syikavaluke kana kutetheesya andu kutonya kuthooa syindu syailite kwithiwa na miao mikali netha ikatumiwa kwa wanangiku kana ulusani.	Utethyo wa thooa wa laisi wa syindu (subsidies) ndukanenganwe nethiwa mbesa sya maendeeyo ti mbianu. Vala utethyo uu wanenganwe ni useo sekta kana kikundi kyu kyonanye kana kiikethiwa na vata wa utethyo kyamina kumila na kwithiwa kitonya kusindana masokoni.
8.	Miao ya mikalile na mituo ya atongoi.	Atongoi uthukumini wa mwenenthi methiwe na withianu mwianu kwisila kwa miao na kutangasa kwa ukwati na mali yoo.
9.	Kunengane mithinzio ya syindu kwa ala makunengane mauvoo kwa kimbithi ala metuma kukwatwa kwa mali ila ithooetwe na mbesa kuma kwa ulusani kana kusililwa na kwovwa kwa ala makwatiwe na ulusani na umaamai wa kiuchumi.	Ala manengane mauvoo kwa kimbithi yulu wa ulusani na mali yakwatwa na ikwani yoova imaamai manengwe kilungu kya itano kwa iana kya mali isu.
10.	Utongoi wa selekali ya kati na ila sya kaunti niwailite kwatiiya mwiao wa kutangasa ukwati na mali yoo yonthe. Aa ni vamwe na President, anene ma mivia ya selekali, ma Gavana, andiki ma mivia ya selekali, na aungamii na anene ma viasala sya selekali na kampuni ila selekali itandithitye mbesa.	Nuseo ukwati na mali ya atongoi ma selekali ila ne vamwe n aula umaa mawiani moo, viasala sya misyi yoo, nyumba syoo, kukuna viasala na selekali, kwitha mongamie makampuni, makwani moo, utandithya wa mbesa syoo na mali yoo ya mbee wa milioni ikumi na ukwati ula ungi woo na mithinzio ila ivitukite silingi ngili miongo itano kwisila kwa wia woo. Nuseo kuweta ndembea ila meviwe ni ikundi site sya selekali na kwitha me mamemba ma ikundi site sya selekali.
11.	Kusiia athukumi ma mwenenthi kutumia miao kumakisyala ala makwenda kumya mauvoo ma ulusani kwa kimbithi ona isese sya kwandika mauvoo ila ikwenda kwandika yulu wa ulusani na umaamai wa kiuchumi.	Mwiao wa kuumwa ula utumaa athukumi wa mwenenthi matethiwa na undu meka ila makwikwatiswa kwithiwa manai maunduni ma ulusani na utumii muthuku wa mauvisi moo.
12.	Kwongela wikwatyo ula andu menawo kwa koti.	Kwongela wikwatyo na muikiio ula andu menawo kwa koti vamwe na ndaia ya kuanya vinya wa koti, mbunge na selekali na kwithiwa

		<p>itonya kwiyelesya kwa mwenenthi. Nuseo kusuvia wiyathi wa koti.</p> <p>Uvisi wa jaji wa mwanya ula wisilaa makwani ma umaamai na ithokoo sya magaidi, kuta ndawa sya kulevya, ulusani na kesi sya umaamai muthuku. Uvisi uu unengwe usuvii museo.</p> <p>Vinya wa komisyoni ya koti nuseo wongelwe nikenda withie itonya kumya majaji vaini nundu wa makosa manini ala masiiyaa andu kukwata aki kwa mituki vate kwisila kila katiba iwetete kya kumya majaji uvusini woo.</p> <p>Uvisi wa ombudsman wa koti useuvwe withie no uvikiwe na kusungia kwa mituki andu ala mena uteti yulu wa uthukumi wa mwenenthi.</p> <p>Kumanyithya andu ma Kenya kana no matwae mathina moo na koti kwa uvisi wa komisyoni ya joti na uvisi wa ombudsman kana komisyoni ya aki ya uungamii wa uthukumi kwa mwenenthi.</p>
13.	Kuiya utumii muthuku wa mitalatala ya koti kutiisya na kutuma andu matakwata aki yoo na muno muno ila andu mena ukwati munene masikatiwe ulusani.	Kunyiivya ivinda ila inenganitwe kumina makwani ma ulusani na umaamai wa kiuchumi.
14.	Kwika ukunikili museo wa utumii wa mbesa sya mwenenthi na kumanya kana niwakwata uthukumi kulingana na mbesa ila syatumika.	<p>Nuseo ukunikili withiwe wina kitumi na ulengete kunenga mbunge ya nthi kwisila kwa uvisi wa mukunikili wa utumii wa mbesa sya mwenenthi (Office of the Auditor General) ukunikili uu:</p> <p>-Ukunikili wa mbesa na akaunti sya mivia yoonthe ya selekali wa kati na kuweta kana kuweta kana i akaunti niwetete na kwelesya nesa maundu on the ala muvia usu unatethisye na undu iwango ila syikiitwe nitumikite nesa. Ni useo kuweta kana utumii wa mbesa unekiwe ni muvia ula uwetete, wina watho wa utumii na watiie miao ila ikiitwe ni mbunge ya nthi.</p> <p>-Ukunikili ula usiasya utumii wa mbesa sya mwenenthi na kumanya kana niwakwata uthukumi kulingana na mbesa ila syatumika. Ukunikili uu usiasya kana ve wanangiku wa mbesa katika selekali kwisila kwa kuthooa syindu iteutimika na kutethya mawia ala makutethwa ni mivia ingi ya selekali kana ikundi ite sya selekali.</p>

15.	Walanyo wa kusuvia mbesa sya mwenenhi ululumilwe kwa kwongela vinya na utonyi wa uvisi wa mukunikili wa utumii wa mbesa sya mwenenhi (Office of the Auditor General).	Kuendeesya kuseuvya usiisya wa uthooi wa syindu sya uthukumi wa mwenenhi na undu mbesa itumikaa. Kuseuvya ukunikili ula wikawa mbee wa kutumia mbesa sya mwenenhi.
16.	Kuongela ukunikili wa uthooi wa syindu kwa uthukumi wa mwenenhi na athukumi ala mathooaa.	Maovisa ala mathooaa syindu sya selekali maikekale uvisini umwe mbee wa myaka ili.
17.	Uvisi wa muungamii wa mbajeti ululumilwe na kunengwa utonyi wa kukunikila na kumanya kwa ivinda iseo ungei, wanangiku na utumii muthuku wa mbesa sya mwenenhi.	Kutumia tekinologi kusyaiisya na kukitana na ungei na wanangiku wa mbesa sya mwenenhi. Kii ni vamwe na kungamya mbesa ila syii itumwe na kuivwa ila ulusani na ungei wamanyikana.
18.	Kenya itwike nthi ila uthukumi woonthe wa selekali utonya kukwatwa kwisila kwa mitandao ya internet na simu (ila ya digitoo). Ii ni vamwe na ndivi sya uthukumi usu na kwiiya lekondi.	Andu ma Kenya manengwe ivande sya digitoo na lekondi sya uima wa mwii withiwe syi digitoo ona kwandikiwa ndawa sya kunywa ila mundu e muwau. Andu ma Kenya makune kula kidigitoo.
19.	O undu President wawetie mwei wa ikumi nemwi mwaka wa 2015, nuseo viasala sya mivia ya selekali syinyiivye wanangiku kwa kuatia vata ula watumie syambiiwa.	Miao ila yungamie viasala sya selekali ivinduwe na mwiao mweu wa kuvindua viasala ii uvitukithwe.
20.	Mivango ya masomo kuma kisomo kya syana nini movaka kisomo kila kinene nuseo kithiwe na kilungu kya kisomo kya umanyi wa mituo miseo na mithuku na kisomo kwa uraia ila ikethiwa syi sya lasima nikenda syana ivite mutiani na kwendee na masomo.	Muvia wa kisomo useuvye movango uu kwa sukulu syoonthe na ala mavundiasya amuika na syana ila nini na andu ala aima.
21.	Athukumi anene ma mwenenhi maikatumie mbesa sya mwenenhi kuthukuma kwa uthui na laa mwingi.	Mbajeti ya kuvindua na kutanavya mauvisi kuma kwa mivia ya selekali syailite kuetwe mbunge itina wa myaka itatu.
22.	Kunyiivya wanangiku wa mali ya selekali.	Mbajeti ya kuthooa kindu niyailite kwithia na kilungu kya kukiseuvya. Kuta kwa mali ya selekali kumwe kuungamiwa ni kamitii ila isevaswa kwa mituki.
23.	O undu President wawetie mwei wa ikumi nemwi mwaka wa 2015, nuseo mathooa ma selekali withie maatiite mathooa ma masoko.	Muvia wa kusyaiisya uthooi wa syindu kwa uthukumi wa mwenenhi niyailite kunyaiikya uvoo yulu wa mathooa ma syindu ala selekali itikilitye kila mwaka.
24.	Kumya vaini na kukita ala maleaa kuiva koti na ala mamatethesyya kulea kuiva koti katika selekali na ikundini ila ite sya selekali.	Kampuni sya mawakili na muvia wa selekali ya kati wa kukolanya koti (KRA) na mivia ingi ya selekali na athukumi moo nimailite kumwa vaini munene nundu wa kutetheesya kulea kuiva koti kwa andu na viasala.
25.	Kumanya na kunyiivya maundu ala katikaa uthukumi wa mwenenhi mongelaa ulusani na ikundi ila sya	Kwika ukunikili museo wa miao, ndivi na mawalanyo ala mena thina katika uthukumi wa

	imaamai syendesya viasala na selekali. Nuseo kuvetanga wendi wa kumina mbajeti mwaka wa selekali wangiie kuthela kwisila kwa meko ma wanangiku. Kunengane mithinzio aka metumia mbesa nini na uyithiya nimamina miradi yoo na mivango yoo ya utumii wa mbesa.	mwenenthi na ala masiiaa mwenenthi kukwata uthukumi museo.
26.	Kwova ala makwatwa na makossa ma ulusani no kindu. Indi ukwati woonthe umanite na ulusani niwailite kwoswa ni selekali na asu withie maikwata na kusindania ivila ila sya unyuvani kana sya kwandikwa kuthukuma mwenenthi. Ona mayailite kukuna viasala na selekali.	Ukwati wa kumana na ulusani ula mwose ni selekali utangaswe na maiwetwa ala manakwatiwe na kusililwa na kwithiwa mania makosani ma ulusani. Ala makwatwa na atia ya ulusani mavutwe kuma uthukumini wa enenthi na maisiiwa kwika viasala na selekali.
27.	Kusiiya viasala nene ila itonya kwenda utethyo wa selekali.	Kwikia mitalatala miseo ya utongoi wa viasala na ikundi ite sya selekali nikenda withiwe nisyaisuvia na mathina ala maumanaa na ulusani kana utongoi muthuku.
28.	Kusiia kwithiwa na kampuni nene muno ite sya selekali ila itena ingi masindanaa nasyo na ikavaluka no vethiwa na thina nthi ya Kenya.	Uvisi kwa kuisiya kwithiwe masindani kati wa kampuni na viasala ila ite sya selekali ululumilwe.
29.	Muvango museo wa nthi ula ukwendekana ni andu na ukwete walyuku katika sekta ya uthukumi wa enenthi na kwanakavya selekali sya kaunti.	Kunyiiva mbesa ila itumikaa kuiva athukumi ma mwenenthi kwisila kuoanya mawi ma selekali ya kati na ala ma selekali sya kaunti. Kuisiya withiwe misaala ila minene na ila minini katikaa uthukumi wa mwenenthi ndinatiana kwa kiwango kinene kwa athukumi ma selekali wa kati na selekali sya kaunti. Kunyiivya athukumi ma mwenenthi kwa kungamya wandikani na kulea kususya nafasi ila syatiwa ni ala meetwa kana mamina wia nundu wa ukuu.
30.	Atongoi katika uthukumi wa mwenenthi methiwe na withianu kwisila kwa mitalatala miseo na milumu ya kukunikila ukwati woo na mituo yoo matenamba kuandikwa.	Anene onthe ma mivia ya selekali, andiki ma mivia isu, ma Gavana mesilwe katikaa mitalatala ya kukunikila ukwati woo, mituo yoo na mbunge ya nthi ithiwe na syikalo sya kumethukiisya na kukulya mokulyo makoneteye maundu aa.
31.	Mitalatala ya ikundi sya andu na syithio ila inengae mithinzio kana ikaumya mundu kana misyi muambani kuanana na mituo yake katika kau na ulusani.	Atumia onthe ala mataa amuika nzaikoni mathingiliile withianu na kusuvia nthi ya Kenya kila muthenya kwa kwaka unyanya na andu ala angi na kukitana na ulusani. Umbano wa atongoi ma ikundi kukunikila walanyo wa withianu ila maithokya mamemba meu. Ikundi nisyailite kulea andu ala mawetetwe

		na kwoneka me umaamaini na ulusanini na kutumia mauvusi moo nai.
32.	Nafasi ya ndini nuseo isiiwe na ulusani na umaamai.	Attorney General avenge umbano munene wa makanisa, misikiti, masinakoke na ndini ingi kukunikila mwiao museo ula wiungamia sekta ya ndini kumana na ulusani na umaamai na kwaka utongoi. Vethiwe munene wa muvia wa maundu ma ndini.
33.	Ikundi sya andu ala me na utuika mawiani ma mithemba nuseo matumie mitalatala ya kusila makwani na kumya vaini mamemba moo ala mena mituo mithuku o undu kilungu kya nthanthatu kya katiba kiwetete.	Ikundi sya andu ala me na utuika mawiani ma mithemba nuseo methiwe na mitalatala ya kumya vaini na kukutana na mituo mithuku ya mamemba moo kwiana na miao ya nthi.
34.	Kunyiivya mea ma kumantha mbesa mbingi kwisila ulusanini sya ivinda ila mundu wamina wia nundu wa ukuu. Ala mauma uthukumini wa mwenenhi nundu wa ukuu nimailite kumanthiwa maundu ma kwika ala makumanenga ukwati na wia.	Sekta ila ite ya selekali niyailite kuseuvya kikundi kya ala meyumasya uthukumini nikenda imanthe athukumi ma mwenenhi ala maminete wia woo nundu wa ukuu mawia maseo ala manathukumie nesa na withianu. Kila uvisi wa kusyaiisya athukumi, muvia wa wandikani wa uthukumi wa mwenenhi (Public Service Commission) na muvia wa uthukumi wa mwenenhi nisyailite kwikia mitalatala miseo ya kutia uthukumi ila ina utai yulu wa kisomo na kwiyeendesya ki mundu. Ndivi ya ndu ala maumite wiani nundu wa ukuu nuseo yivwe imwe vate kuselewa.
35.	Kusyaiisya na kwikia utheini ripoti ya kiwango kya athukumi ma mwenenhi kwatiia mituo miseo kana kwika maundu ala mathuku uthukumini usu. Kusomethya mituo miseo na utongoi wa uthukumi wa enenhi.	Komisiyoni ya kusyaiisya mituo ya useo na uthuku na ulusani (The Ethics and Anti-Corruption Corruption) isyaiisye umaamai wa uchumi na yusuviika o undu katiba iwetete. Maundu ma kusyaiisya mituo y useo na uthuku katika uthukumi wa enenhi utwawe kwa komisiyoni nzau. Komisiyoni ii ikanengae President mawoni undu iwango sya mituo miseo itonya kwikiwa katika uthukumi wa enenhi ma Kenya. Komisiyoni ii niyailite kusyaiisya na kunengane livoti kula kwi enenhi yulu wa iwango sya uthukumi sya ala mena ivila sya uthukumi wa mwenenhi.

		Kila mwaka vethiwa na ukunikili wa withianu, watii wa mituo miseo kana mithuku na uthukumi museo katika mivia yonthe ya selekali. Livoti ya ukunikili uu ikiwe uthei kwa andu ma Kenya.
	Kuseuvya mitalatala ya kukitana na ulusani katikaa sekta ya uthoosya na uthooi wa itheka. Kwikia rekodi sya itheka kidigitoo.	Kukitana na ulusani katikaa itheka sya mbai, katika nzama ya itheka, uvisi sya rekodi sya itheka. President ekie viti katika kukitana na ulusani katikaa itheka.
36.	Kunyiivya ulusani wa kwatiia wendi wa mundu katikaa uthukumi wa mwenenthi na wa ikundi ite sya selekali ila itevaa koti.	Kumunukilya n kuvitukithya mwiao wa kusia ulusani wa kwatiia wendi wa mundu katikaa uthukumi wa mwenenthi na wa ikundi ite sya selekali ila itevaa koti.
37.	Mathina ma andu ma Kenya nimatethasya andu na ikundi mbingi. Ve ikundi ite sya selekali nzeo na ingi syi ulusani.	Ikundi ite sya selekali na ila syumasya utethyo nisyailite kwithiwa na andu ila syuseuvya mivango ya maendeeyo na nuseo syatie miao ya nthi ya Kenya. Ikundi syonthe ila ite sya selekali syiyandikithye ona miradi ila inengetwe utethyo ni ikundi sya nza withiwe nisyandikithwa nikenda withiwe ve lekodi yoo ikiitwe intanetini. Nuseo uvo wa muradi, kielelo kyawo, ivalo ila witethya, ikundi ila inenganite utethyo na namba ya posta kana simu.
38.	Kusuvia, kwaka na kutania ala maumasya mauvo kwa kimbithi.	Muvango wa nthi wa kutania na kunenga mithinzio ala maumasya mauvo kwa kimbithi.

Usuvio na Utetei wa Muo/Usalama

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Kwiananya thayu wa andu ma Kenya katikaa kila kivalo kya nthi.	Vai vata withiwe ve kivathukanyo kya andu ma Kenya nundu wav ala maumite. Nuseo vethiwe na uwo na wiananu wa usuvii na utetei wa muo nthi yonthe ya Kenya.
2.	Kuseuvya muvango wa nthi ula ulengete usalama wa andu na ula wina enenthi vo na utonya kukitana na ithokoo na miisyo ila yisikie na ingi yumilite oyu ta ugaindi.	Kuseuvya muvango wa wia wa kusuvia na kuete muo kila myaka ili (na kwa President ula wasakuwa itina wa myei itatu alika uvisini). Vethiwe na ithimo sya uthukumi na selekali yonthe itongoewe ni muvia wa usalama wa nthi na aungamii ma selekali ivaloni syonthe matethesye kukitika maundu aa:

		<p>Kunyaiikya mauvoo kuseu na kwa ivinda iseo nikenda kusuvia na kutetea muuo na kusuvia na kusunga mivaka ya Kenya na nthi ingi.</p> <p>Kungamya uai wa nyamu sya kithekani na ithokoo yulu wa ndithya na kiwu kya kunyithya indo.</p> <p>Withianu, umya wa mauvoo kwa kimbithi na kukitana na ulusani katika kuete na kusuvia muuo.</p> <p>Kusiia na kukitana na ithokoo na kuthinwa kwa aka na aume.</p> <p>Kukitana na ithokoo sya magaidi na ulusani wa nthi nyingi wa mbesa na mikoololo.</p> <p>Kumanya kana usuvii na umanthi wa muuo niwaaaila nundu kiwango kya asikali kulingana na andu ma Kenya nikyaila.</p> <p>Kumya kwa mauvoo tene yulu wa mbanga na miisyo ila itonya ukitika nikenda isiiwe muno muno yulu wa ithokoo sya mivakani na kukitia ndithya na kiwu kya kunyithya indo.</p> <p>Kusuvia mawithyululuko na kusiia kuwawa kwa nyamu sya kithekani.</p> <p>Kusiia ala maetae ithokoo katika mitandao ya internet na uthukumi katika mitandao isu.</p>
3.	Kusindana na ithokoo sya magaidi kwithiwe na ngwatano na kutetea siasa, andu na syithio sya nthi nikenda kuniivye andu ala matonya kwendeeswa kulikana namo na kusumbika akili sya amuika.	<p>Walanyo wa kukitana na magaidi na kusiia utumii wa ndini ululumilwe na withiwe miviani yonthe ya selekali.</p> <p>Kutetheesya mivango ya kaunti ya kukitana na utumii wa ndini kwete ithokoo.</p>
4.	Kusindana na ithokoo sya magaidi kwithiwe na walanyo museo na wa ivinda yaasa.	<p>Kululumilya kusiia kuvithukiwa ni magaidi na kuikiithya kana walanyo wa kukitana na magaidi na kusiia utumii wa ndini kwete ithokoo niwalika miviani yonthe ya selekali.</p> <p>Kutetheesya mivango ya kaunti ya kukitana na utumii wa ndini kwete ithokoo.</p>

5.	Kuvathukanya maundu ma kusuvia na kuete muuo kuma kwa ala ma kusii na kukunana na mbanga na miisyo	Kuandika aandiki me kivathukanyo ma mivia ya kusuvia na kuete muuo wa nthi na kusii na kukunana na mbanga na miisyo. Uvisi wa munene wa anene ma mivia ya selekali (Prime Minister) withiwe usyaiisye uthukumi uu wa vata na kunenga President mawoni undu muuo wa nthi utonya kululumilwa.
6.	Kululumilya usyaiisya wa mbunge ya nthi kwa maundu ma kusuvia muuo na kusuvia mauvoo na mivango ya nthi ya kusuvia na kuete muuo.	Kuvitukithya mamember ma kamiti ya mbunge ya maundu ma kutetea usalama wa nthi na ngwatana na nthi ingi na kikundi kya nthi kya kwasana mauvoo ma usalama na ita ingi sya kau.
7.	Kululumilya utongoi wa nthi wa kuete na kusuvia muuo.	Kuandika andu ala mena utuika na umanyi munene wa maundu ma kusuvia na kuete muuo na utongoi museo.
8.	Kuvindua ngwatano sya nthi ya Kenya na nthi ila inenganae mbesa na miio ya kau kwa magaidi, ala matumia ndini kuete ithokoo na ala mendaa kuthamiia nthi ingi kana kwosa kivalo kya Kenya kithiwe ki kya nthi ingi. Kutetheesya muvia wa selekali wa ngwatano ya Kenya na nthi ingi nikenda ikunikile na kusii maundu a matena neneva na kuete ithokoo.	Muvia wa selekali wa ngwatano na nthi ingi unengwe mbesa mbianu kutethya wia woo ta muvia wa kutetea nthi na ita sya kau.
9.	Kusii ithokoo na kuthinwa kwa aka na aume.	Kwikia mivango milumu ya kusii ithokoo na kuthinwa kwa aka na aume
10.	Kusii ndu ma Kenya kumana na mbanga na miisyo ila yumanaa na andu.	Walanyo wa nthi wa kusii na kukunana na mbanga na miisyo ula watiie miao ya nthi. Mivango ya kaunti, sub kaunti na wardi iseuvwe na ivinduawe ivinda kwa ivinda kwianana na mbanga na miisyo ila yakitika. Muvango was nthi wa kusii na kukitana na mbanga na miisyo withiwe utonya kumya mbesa kwa kinandu kya nthi. Kuseuvwe walanyo wa kuweta kwi tene na kwiyumbanisya mbanga ila itonya kumanyika tene.
11.	Kuseuvya uvisi wa kukunikilya thina ula umilite na ithokoo yulu wa mivaka.	Komisyoni iseuvwe ya kukunikila ithokoo yulu wa mivaka na kuete muuo. Nuseo ivalo ii ikakunikilwa nesa: muvaka wa Meru na Isiolo, muvaka wa Meru na Tharaka Nithi, muvaka wa Baringo na Turkana, muvaka wa Garissa na Tana River, muvaka wa Kisumu na Vihiga, muvaka wa Kisumu na Nandi, muvaka wa Laikipia na Samburu, muvaka wa Turkana na West Pokot,

		<p>muvaka wa West Pokot na Trans Nzoia, muvaka wa Nyandarua na Laikipia, muvaka wa Kitui na Meru, muvaka wa Elgeyo Marakwet na West Pokot na muvaka ya Makueni na Masaku na Kajiado.</p> <p>Kusiia ithokoo yulu wa ndithya ya indo na kiwu kwa kwikia muvaka ya kaunti ila ikwitikilya utumii wa vamwe wa ndithya na kiwu.</p>
12.	Kwongela uthangaau wa enenthi nikenda maumye mauvoo yulu wa ithokoo ila itenya kutuma muo withiwa ukosekana na kusuvia mathayu ma andu.	Umya wa mauvoo kwa kimbithi utetheeswe na tekinologi nikenda withie ala makumya nimasuviwa maikaamanyikane na kuumiswa ni mikoololo.
13.	Kwitikila wia wa koti withie nutonya kusuvia ala maumasya mauvoo kwa kimbithi kwa asikali na ikundi sya kuete muo nikenda kusiia ithokoo na kuvithukiwa.	Kuseuvia miao ya koti ila ikwitikilya kumya kwa ukusi kwa ala maumasya mauvoo kwa kimbithi na muno muno yulu wa ithokoo ila nene ta sya kuvithukiwa ni magaidi na mikoololo ya ungei wa nthi mbingi.
14.	Kululumilya umanyi na utuika wa nthi kusindana na kusiia ala maetae ithokoo katika mitandao ya internet na uthukumi katika mitandao isu.	Kikalo kya nthi kya kusuvia muo na kamitii ila ikunikilaa maundu ma kusuvia muo iulumilye na kuete vamwe ikundi sya selekali nikenda withiwe nisyasiia na kusuvia utumii wa mitandao ya internet nthi ya Kenya.
15.	Nuseo ita sya kuete na kusuvia muo ivikie ivalo syonthe sya Kenya.	Kukunikila athukumi ma uthukumi wa asikali ma volisi ya nthi (National Police Service) na mii yoo kulingana na andu ma Kenya na mathina ala mevo ma ithokoo. Wandikani withiwe wi museo kusiia asikali mekatumiwe ni ikundi sya kuete ithokoo.
16.	Kampuni ila ite sya selekali sya kunengane usuvii syithiwe na walanyo wa utuika wa asikali moo nikenda methiwe na uthukumi museo na withiwe itonya kwithiwa na ngwatano na mivia ya selekali ya kuete muo.	<p>Mwiao wa kuungamia wia wa Kampuni ila ite sya selekali sya kunengane usuvii/kuete muo withie utumiite iwango ila sya ita sya selekali sya kuete muo.</p> <p>Muvia wa kuungamia wia wa Kampuni ila ite sya selekali sya kunengane usuvii/kuete muo useuvye mwalanyo wa masomo ula watiite iwango ila mbailu na itumikaa katika ita sya selekali sya kuete muo.</p> <p>Kampuni ila ite sya selekali sya kunengane usuvii na kuete muo nuseo ilasimiswe kuandika nusu ya aungamii ma asikali moo kuma kwa maovisa ala mathumuite kuma wiani wa ita sya kau sya nthi mena ripoti ya mwikalile na uthukumi museo. Kii kikatetheesya uthukumi wa kampuni</p>

		<p>isu na ikethiwa ne laisi kuthukuma kwa ngwatano na ita sya kau sya nthi.</p> <p>Kutumua teknolojia kunyaiikya mauvoo kuma kwa kampuni ila ite sya sekelaki sya kunengane usuvii na kuete muuo na uthukumi wa asikali ma volisi ya nthi (National Police Service).</p> <p>Kukwatanya tekinologi ya kusyisya kila kiendeeye (CCTV) ya maoteli, mikaawa, nduka na kundu kula kungi kwithiawa na andu aingi na ila ya uthukumi wa asikali ma volisi ya nthi (National Police Service). Nuseo tekinologi ii withiwe niyavika nthi yonthe ya Kenya nikenda isiie ulusani na ithokoo.</p>
17.	Kusivia andu ma Kenya ala mekalaa vakuvi na mivaka kumana na nthi ingi na mikola ila imavithukiaa na kutumia ithokoo na kau kumoyia.	Mivaka ya Kenya ivanwe nesa. Ita sya kau sya nth ingi isiwe kuvithukia na kwete ithokoo Kenya. Mivaka ilulumilwe nesa vatumiitwe tekinologi nikensa usalama wa andu ma Kenya withiwe nimwailu.
18.	Kululumilya uthukumi wa asikali ma volisi ya nthi (National Police Service) na utethyo kwa uima wa akili wa asikali.	Kuweta utheini ithimo sya wia sya anena ma asikali kuma kwa inspekta munene muvako asikali ma kiwango kya nthi kulingana na namba ya kesi sya ithokoo na umaamai. Kunengwa kwa ivila nena na kutania uthukumi museo kватиie ithimo ii sya wia.

Komisyonu na Maundu ala Makonetye Mivia Yoonthe

S.No.	UNDU ULA WAILE	KILA KYAILE KWIKWA
1.	Kaunti ya Ilovi niyo musyi munene wa Kenya na noyo ii uvisi wa katatu kwa kuneneva wa ngwatano ya nthi syonthe (United Nations). Kwoou ni kaunti tofauti na iingi nundu noyo ii uvisi syonthe sya mivia yonthe ya selekali wa kati. Andu ma Kenya masiasya Ilovi ta vandu va vate katika maisha moo vaa nthi.	<p>Ilovi yithiwe na kiwango kingi ta musyi munene wa Kenya. Kii kikatonyethya selekali wa kati kuthukuma andu nesa musyini usu na kuwikalya undu misyi minene ya nthi yailite kwikala.</p> <p>Kiwango kii kyeu kya Ilovi kiikatume andu ala mekalaa mo makossa awakilishi moo ma wardi na mbunge ya nthi.</p>
2.	Seneti na mbunge ya nthi katika wia woo masisye maundu ala mawetetwe na makaendekeeswa vaa.	Useuvya wa miao na wia wa seneti na mbunge ya nthi nuseo withiwe wimuvathukanye nesa nikenda utetheesya visa mweu wa utungoi wa selekali ula ukwendekeeswa vaa.
3.	Komisyonu ya kusyaiisya mituo ya useo na uthuku na ulusani (The Ethics and Anti-Corruption Corruption).	Nuseo wia wa kukunikila ala makosete na mituo ite miseo uthukumini wa enenthi na ulusani kuma

		kwa wia wa kwatiia and kwaka mituo miseo katika uthukumi wa enenthi.
4.	Komisyonu syoonthe nisyailite kwithiwa syuuthukuma enenthi ma Kenya.	Kila komisyonu nuseo yithiwe na nzia ya kwiyelesya kwa enenthi yulu wa wia wayo ula utethawa kwa uthei. Nuseo vinya wa kwandikana na kunengana ivila nini wiani withiwe niwavathukanwa na vinya wa kumya vaini na kwatiia ala mena makossa.
5.	Muvia wa munene wa kukunikila meko ma umaamai (DCI) nuseo ululumilwe nikenda utetheesye mwalanyo wa koti na aki ya ala masikatitwe kwa makossa manene vamwe na uvisi wa muungamii wa makwani (Director of Public Prosecution).	Muvia wa munene wa kukunikila ma umaamai (DCI) ululumilwe nikenda uthukume nesa na uvisi wa muungamii wa makwani (Director of Public Prosecution).
6.	Muuo katikaa utungoi wa Komisyonu.	Nuseo kutwikithya munene wa Komisyonu (Chairperson) tawe muungamii munene wayo (Chief Executive Officer) nikenda kunii vya ithokoo ila syithiitwe vo sya kuaania nuu wina vinya kati wa Chairperson na muungamii munene.
7.	Kwaa iwa kinandu kya selekali kwa Komisyonu na mauvisi ala mevo kuatiia kilungu kya ikumi na itano kya katiba.	Nusu ya makomisyona katika komisyonu syoonthe ateo ma nzama ya kungamia unyuvani na mivaka (IEBC) nimalite kuthukuma kwa mewano ma wia ma ivinda inini mena ithimo sya wia ula metethya na ila mwenenthi wimanyithwa. Kilungu kya maana eli na miongo ina na kenda kya katatu (Article 249(3) kiyatiiwe nesa na nikitumite Komisyonu na mauvisi ala mevo kuatiia kilungu kya ikumi na itano kya katiba kulea kutethya wia woo nesa. Nuseo ikundi ii ikunikilwe nesa nikenda wiseo nisyatethya wia wasyo nesa.
8.	Wandikani na kuvitukithwa kwa ala makuthukuma katikaa Komisyonu na mauvisi ala mevo kuatiia kilungu kya ikumi na itano kya katiba withie niwaatiia iwango na syindu ila syendekanaa andu mayandikwa na kukwata livoti nzeo kuma kwa ikundi sya ukunikili sya selekali ya kati.	Kualyula walanyo wa wandikani na kuvitukithwa kwa athukumi nikend withiwe nethia ve mauvo makonethye mituo yoo ite miseo nimavika na withiwe nimeanisya utuika ula waile kwa wandikani usu.
9.	Kuandika makomisyona ma nzama ya kungamia unyuvani na mivaka (IEBC).	Atongoi ma syana sya kisiasa nuseo metikilane undu meweta na kwendekeesya masitwa ma ala makwandikwa ta makomisyona. Ala makwendekweeswa ni atongoi ma syama sya kisiasa nuseo meaniisye utuika na umanyi ula katiba iwetete na maikethiwe me ateti ma isyama sya kisiasa. Atongoi ma syama sya kisiasa nuseo mekale vamwe na kwiwana yulu wa listi ya ala

		makutwawa intaviuni. Intaviu yathela masyitwa kenya ya ala meanisyaa utuika na umanyi ula katiba iwetete na miao makatwawa kwa President nikenda matwawe seneti.
10.	Leu wa Kenya nuseo withiwe wi museo na mwailu.	Vaseuvwe muvia wa kukunikila na kuvitukithya leu ula museo na mwailu wa kuiwa ni andu ma Kenya.
11.	Miao ithiwe itonya kumavikia na kueleeka ni enenthi.	Ikundi ila iseuvasya miao syithiwe syina uthei kwa wia woo.
12.	Ukunikili wa selekali wa syindu ila nthuku itonya kuumisya andu nuseo ululumilwe.	Kemisti ya nthi na nyumba ya ukunikili ilulumilwe nikenda yongele uthekumi museo na wa mituki.
13.	Syikalo sya usili wa makwani withiwe nisyaaailwa. Nuseo iniivwe nikenda syikongele utumii wa kinandu kya selekali.	Vethiwe kikalo kimwe tu kya usili wa makwani ala maumanite na mivia ila ya selekali. Ala matunga avilu nuseo makethukiwaa ni kikalo kii kimwe.